

BİLGİ

Sosyal Bilimler Dergisi [Journal of Social Sciences]

2018 Kış, Cilt 20, Sayı 2 [2018 Winter, Volume 20, Number 2]

ISSN: 1302-1761

M. Kemal Aydın ve Eyüp Ensar Çakmak ▪ Sosyal Devlet ve Türkiye

Aziz Kutlar, Murat Sarıkaya ve Ali Kabasakal ▪ Explaining the Relationship between Female Labor Force Participation and Divorce in Turkey by means of Panel Regression and Granger Causality

Rumeysa Köktaş ▪ Türkiye'nin Ortadoğu'daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT, KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO

Bilge Durutürk ▪ Feminizm ve Çokkültürlülük Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme

Ferihan Ayaz ve Hatice K. Adıyaman ▪ Antidepresan Konulu İçeriklerin Gazetelerde Sunumu

Bilgi, 20 [2] • ISSN: 1302-1761

Sosyal Bilimler Dergisi [Journal of Social Sciences]

2018 Kış, Cilt 20, Sayı 2 [2018 Winter, Volume 20, Number 2]

Sahibi / Owner

Değişim Yayınları

Sorumlu Yazışleri Müdürü / Managing Editor

Demir Can Dilek

Editörler Kurulu / Editorial Board

▪ **Editörler / Editors**

M. Kemal Aydın ve Engin Yıldırım

▪ **Yardımcı Editörler / Assistant Editors**

*Mehmet Zeki Ak, Cihan Selek Öz, Kıvanç Aydınlar,
Mücahit Aydın*

▪ **Kitap Tanıtım Editörü / Book Review Editor**

Filiz Cicioğlu [Sakarya Üniversitesi]

▪ **Editörler Kurulu Üyeleri / Members of Editorial Board**

*Gencer Özcan [İstanbul Bilgi Üniversitesi], Şener Aktürk [Koç
Üniversitesi], Nebi Miş [Sakarya Üniversitesi], Fatma Yurttaş Öz-
can [Sakarya Üniversitesi], John McSweeney [The University of
Manchester], Suna Gülfer İhlamur Öner [Marmara Üniversitesi],
Ünsal Ozan Kahraman [Sakarya Üniversitesi], Eyüp Ensar Çak-
mak [Sakarya Üniversitesi], İbrahim Efe [Lancaster University]*

▪ **Yayın Koordinatörü / Managing Coordinator**

Yeşim Dalkılıç

Bilgi, 20 [2] ▪ ISSN: 1302-1761

Sosyal Bilimler Dergisi [Journal of Social Sciences]

2018 Kış, Cilt 20, Sayı 2 [2018 Winter, Volume 20, Number 2]

- Yılda iki kez yayımlanan *Bilgi*, hakemli bir dergidir.
- *Bilgi* is a peer-reviewed journal, published bi-annually.

▪ Dergide yayınlanan yazı ve makaleler kaynak gösterilmek koşuluyla iktibas edilebilir. Yazı ve makalelerin tüm sorumluluğu yazarına / yazarlarına aittir.

▪ The articles and papers published in the journal may be quoted provided that the source indicated. All the responsibility of the articles and papers belongs to author(s).

Taranan Endeksler / Indexed by

- EBSCO
- Pro Quest Political Science
- ASOS Index
- Index İslamicus

Yazışma Adresi / Contact

1. Değişim Yayınları, Çatalçeşme Sokak, 52 / 2 Cağaloğlu / İstanbul. Telefon: 90 (212) 514 29 71-72 ▪ Fax: 90 (212) 514 42 31

2. Değişim Yayınları, PTT Sokak 15 (54040) Adapazarı / Sakarya. Telefon: 90 (264) 278 5639 ▪ Fax: 90 (264) 278 5299

Abonelik Koşulları: *Bilgi* Dergisi'ne (yılda iki sayı) abone olmak için aşağıdaki banka hesabına 20 TL yatırılarak dekontun **(0212) 514 42 31**'e fakslanması gerekmektedir (adınızı, adresinizi, posta kodunuzu lütfen belirtiniz). **Hesap Numarası:** İsmail Aydın, Türkiye İş Bankası Cağaloğlu Şubesi, 653395

Uluslararası Danışma Kurulu / International Advisory Board

Ahmet **İnsel** [Galatasaray Üniversitesi], Ahmet **Makal** [Ankara Üniversitesi], Arif **Bilgin** [Sakarya Üniversitesi], Aristotle **Kallis** [Keele University], Atilla **Arkan** [Sakarya Üniversitesi], Ayhan **Aytaç** [Trakya Üniversitesi], Aziz **Kutlar** [Sakarya Üniversitesi], Bedri **Gencer** [Yıldız Teknik Üniversitesi], Burhanettin **Duran** [İstanbul Şehir Üniversitesi], Burhanettin **Zengin** [Sakarya Üniversitesi], Bün-yamin **Bezci** [Sakarya Üniversitesi], Ensar **Yılmaz** [Yıldız Teknik Üniversitesi], Erol **Taymaz** [Ortadoğu Teknik Üniversitesi], Esra **Dil** [Sakarya Üniversitesi], Feridun **Yılmaz** [Uludağ Üniversitesi], Ha-kan **Poyraz** [Mimar Sinan Üniversitesi], Hamza **Al** [Sakarya Üniver-sitesi], İrfan **Haşlak** [Sakarya Üniversitesi], İsmail **Hira** [Sakarya Üniversitesi], Jürgen **Bellers** [Universitaet Siegen], Kemal **İnat** [Sa-karya Üniversitesi], Kerim **Özdemir** [Balıkesir Üniversitesi], Köksal **Şahin** [Sakarya Üniversitesi], Markus **Porsche-Ludwig** [National Dong-Hwa University], Mehmet **Barca** [Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi], Michael **Dillon** [Lancaster University], Muhittin **Ata-man** [Yıldırım Beyazıt Üniversitesi], Mustafa **Hatipler** [Trakya Üniversitesi], Nuray **Yılmaz Sert** [Sakarya Üniversitesi], Nicholas **Onuf** [Florida International University], Osman **Karamustafa** [Tay-yip Erdoğan Üniversitesi], Özgür **Kayalca** [İstanbul Teknik Üniver-sitesi], Sevda **Alankuş** [Kadir Has Üniversitesi], Şükrü **Özen** [İzmir Ekonomi Üniversitesi], Tim **Jacoby** [The University of Manchester], Tuba **Çevik Ergin** [Sakarya Üniversitesi], Tuncay **Kardaş** [Sakarya Üniversitesi], Turan **Yıldırım** [Marmara Üniversitesi], Ümit **Ekin** [Sakarya Üniversitesi], Veysel **Bozkurt** [İstanbul Üniversitesi]

B u S a y ı n ı n H a k e m l e r i [Alfabetik]

- Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Zeki **Ak** [Sakarya Üniversitesi]
- Prof. Dr. Mustafa **Akal** [Sakarya Üniversitesi].
- Doç. Dr. Ali **Baleci** [Sakarya Üniversitesi].
- Dr. Öğretim Üyesi Filiz **Cicioğlu** [Sakarya Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Ozan **Kahraman** [Sakarya Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Mehmet **Koca** [Ordu Üniversitesi]
- Doç. Dr. Özer **Köseoğlu** [Sakarya Üniversitesi].
- Prof. Dr. Aziz **Kutlar** [Sakarya Üniversitesi].
- Doç. Dr. Fuat **Man** [Sakarya Üniversitesi].
- Doç. Dr. Cihan Selek **Öz**, [Sakarya Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Mustafa **Öztunç** [Sakarya Üniversitesi]
- Doç. Dr. Köksal **Şahin** [Sakarya Üniversitesi].
- Doç. Dr. Levent **Yaylagül** [Akdeniz Üniversitesi]
- Doç. Dr. Veli **Yılancı** [Sakarya Üniversitesi].
- Doç. Dr. Sinem **Yıldırımaltp** [Sakarya Üniversitesi].

Bilgi, 20 [2] ▪ ISSN: 1302-1761

Sosyal Bilimler Dergisi [Journal of Social Sciences]

2018 Kış, Cilt 20, Sayı 2 [2018 Winter, Volume 20, Number 2]

M. Kemal Aydın ve Eyüp Ensar Çakmak ▪ Sosyal Devlet ve Türkiye [1-12]

Aziz Kutlar, Murat Sarıkaya ve Ali Kabasakal ▪ Explaining the Relationship between Female Labor Force Participation and Divorce in Turkey by means of Panel Regression and Granger Causality [13-44]

Rumeysa Köktaş ▪ Türkiye'nin Ortadoğu'daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT, KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO [45-75]

Bilge Durutürk ▪ Feminizm ve Çokkültürlülük Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme [76-90]

Ferihan Ayaz ve Hatice K. Adıyaman ▪ Antidepresan Konulu İçeriklerin Gazetelerde Sunumu [91-114]

Sosyal Devlet ve Türkiye

M. Kemal Aydın¹

Eyüp Ensar Çakmak²

Özet: Sosyal devletin gelişmişlik düzeyine ilişkin değerlendirmeler, *sosyal koruma harcamaları* ile sınırlı bir çerçeve içinden bakılarak yapılmaktadır. Bu çalışmada, sosyal devlet harcamalarının bütçeden yapılan faizdışı transfer harcamaları, eğitim harcamaları ve sağlık harcamaları toplamından ibaret olduğu önkabulünden hareketle farklı bir analitik çerçeve oluşturularak Türkiye’de sosyal devletin gelişmişlik düzeyi belirlenmiştir. Yapılan hesaplamalar, son yıllarda sosyal devlet harcamalarının ciddi ölçülerde arttığını göstermektedir. Üstelik bu esnada iktisadi büyüme ivmesi de yükselmiştir. Bununla birlikte OECD tarafından yapılan hesaplamalara göre Türkiye’de sosyal devletin gelişmişlik düzeyi, halen daha *merkez* ülkelerinin bir hayli gerisindedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Devlet Harcamaları, Büyüme Hızı, Gini Katsayısı.

1. Giriş: Kavramsal Çerçeve

Bilindiği gibi devlet harcamaları üç başlık altında incelenmektedir: *ca-ri harcamalar*, *yatırım harcamaları* ve *transfer harcamaları*. Bu çalışmanın eksenini oluşturan *sosyal devlet harcamaları*, transfer harcamaları içinde yer almaktadır. Bu nedenledir ki, ilk iki harcama kalemini [cari harcamalar ve yatırım harcamaları] paranteze alıp transfer harcamaları üzerinde yoğunlaşacağız. Zira amacımız, sosyal devlet olgu-

1. Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü.

2. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Doktora Öğrencisi.

sunun, 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye'de nasıl bir gelişme gösterdiğini ve hangi düzeye ulaştığını tespit etmeyi mümkün kılacak analitik bir çerçeve oluşturmaktır.

Transfer harcamalarını, *milli gelir hesabında herhangi bir karşılığı olmayan harcamalar* olarak tanımlayabiliriz. Daha açık ifade edelim: Devlet bu harcamaları, herhangi bir tüketim malı, yatırım malı ya da hizmet satın almaksızın yani *karşılıksız* olarak yapmaktadır. Milli gelir hesabında karşılığı olmayan bu harcamalar üzerinden toplumun belli kesimlerine gelir aktarılmaktadır. Dolayısıyla transfer harcamaları gelir bölüşümünü müspet ya da menfi yönde etkilemektedir.

Transfer harcamaları farklı kanallardan yapılmaktadır. Bu kanalların ilki olan *faiz ödemeleri* [finansman açıklarını kapatmak için] devletin borçlanması getirdiği yükümlülüğün bir sonucudur. Bu ödemelerin gelir dağılımı üzerindeki etkisi menfidir. Buna mukabil *kamu iktisadi teşebbüslerine yapılan ödemeler*, gelir dağılımını düzeltici etkiler ortaya koymaktadır. Çünkü bu kuruluşlar toplumun düşük gelirli kesimlerine istihdam alanları açmaktadır. Bu nedenledir ki devlet bütçesinden söz konusu kuruluşlara yapılan ödemeler, sosyal devlet harcaması olarak kabul edilmektedir. Bir diğer transfer harcaması *iadelerdir*. Gelir dağılımını düzeltici etkisi olan *iadeler*, belli bir iktisadi faaliyetin teşvik edilmesi ve/veya bölgelerarası kalkınma farklılıklarının azaltılması amacıyla dönük olarak yapılmaktadır. *Sosyal güvenlik harcamaları*, hastalık, yaşlılık, sakatlık, işsizlik ve yoksulluk gibi nedenlerden kaynaklı mağduriyetleri önlemek için yapılan harcamalardır. Bu harcamalar da tıpkı *kamu iktisadi teşebbüslerine yapılan ödemeler* ve *iadeler* gibi gelir dağılımını olumlu yönde etkilemektedir. Son harcama kanalı *diğer transferlerdir*. Aileye ya da bireye nakdi yardımlar yapılması, üreticileri desteklemek için bazı mal ve hizmetlerin piyasa fiyatının üzerinde bir fiyattan ya da ihtiyaçları aşan ölçüde satın alınması, tüketicileri desteklemek için bazı mal ve hizmetlerin piyasa fiyatından daha düşük bir fiyattan satılması bu fasıldandır (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Arsan, 1982; Murat, 1995; Tekin, 2006; Bayri, 2013).

Görülüyor ki, *faizdışı transfer harcamaları* gelir dağılımını düzeltici tesirler ortaya koymaktadır. O halde bu harcamaların tamamı *sosyal devlet harcaması* olarak ele alınabilir.³ Şunu demeye çalışıyoruz: Sosyal devlet harcamaları, sosyal yardımları aşan ya da faizdışı transfer harcamalarının tamamını kapsayan daha geniş bir düzlemde tanımlanmalıdır. Yani sosyal devletin fonksiyonları sosyal yardımlara indirgenmemelidir. Zira sosyal yardımlar, bir taraftan bağımlılık etkisi doğurarak kalıcı bir *yoksulluk kültürü* oluştururken diğer taraftan da ülkenin büyüme performansını düşürme potansiyeli taşımaktadır.⁴

Öte yandan sosyal devlet harcamalarına eğitim harcamaları ile sağlık harcamaları da dâhil edilmelidir. Zira gerek eğitim harcamaları gerekse sağlık harcamaları ülkenin beşeri sermaye birikimine katkı yapmaktadır. Bu harcamaların gayrisafi yurtiçi hâsılaya oranının artması, sosyal devletin gelişmişlik düzeyinin ölçülmesinde önemli bir para-

3. Yaptığımız sınırlı literatür taraması, sosyal devletin boyutlarını ölçmek için genellikle *sosyal koruma harcamaları*'nın kullanıldığını gösteriyor. Ancak bu harcamalar temelinde Türkiye için oluşturulmuş veri tabanı, incelemeye çalıştığımız dönemin tamamını kapsamıyor; daha doğrusu 1990'lı yıllara kadar geri gitmiyor. *Sosyal koruma harcamaları*'nın [emekli aylıkları ve diğer harcamalar + sosyal yardımlar ve primsiz ödemeler + doğrudan gelir desteği ödemeleri] gayrisafi yurtiçi hâsılaya oranı, *Kalkınma Bakanlığı*'nın *2018 Yılı Programı*'nda sadece 2012-16 dönemi için verilmiş. Bu nedenledir ki biz bu çalışmada *sosyal koruma harcamaları* yerine *faizdışı transfer harcamaları*'nı [kamu iktisadi teşebbüslerine yapılan ödemeler + iadeler + sosyal güvenlik harcamaları + diğer transferler] kullanmayı tercih ettik.

4. Bu vurgular temelinde yapılmış değerlendirmelerin (bkz. Midgley ve Tang, 2001; Bradley ve diğerleri, 2003; Shaikh, 2003; Taşçı, 2008; Solmaz ve Avcı, 2017) bir özetini vererek meseleyi aydınlatabiliriz. Şöyle ki: [a] Sosyal yardımlar, bireyin ya da ailenin *damgalanmasına* hatta *küçük düşmesine* zemin hazırladığı gibi, bağımlılık etkisi ortaya koyarak tembellik duygusunu beslemektedir. [b] Sosyal yardımların artması ile bu yardımlardan istifade edenlerin işsizliği kabullenmesi arasında doğru yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. [c] Sosyal yardımların artması, uzun dönemde tasarruf ve yatırım hacmini düşürüp büyüme hızını yavaşlatarak işsizliği ve durgunluğu kalıcı hale getirmektedir. Bir başka ifade ile refah düzeyini yükseltmek için sosyal yardımların aşırı miktarda artırılması, uzun dönemde büyümeyi ve dolayısıyla refahı tehdit etmektedir.

metre olarak kabul edilmelidir. Keza sosyal devletin derinlik kazanması, *bilinçli* ve *sağlıklı* bireylerin yetiştirilmesi ile mümkün olabilecektir (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dunn, 1956; Andersen ve Pontusson, 2006; Katz, 2010; Sanchez ve diğerleri, 2014).

Bütün bu değerlendirmeler, sosyal devlet olgusunun 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye'deki gelişim sürecini gözden geçirmeyi amaçlayan bu çalışmaya yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Daha açık bir ifade ile sosyal devlet olgusunu sosyal güvenlik harcamaları temelinde tanımlama kısırlığından kurtulma imkânı vermektedir. Bu çalışmada sosyal devletin hacmini belirlemek için şu üç parametre [sosyal devlet harcamaları] kullanılacaktır: *faizdışı transfer harcamaları*, *devletin yaptığı eğitim harcamaları* ve *devletin yaptığı sağlık harcamaları*.

Oluşturmaya çalıştığımız bu analitik çerçevenin içinden bakarak cevabını arayacağımız temel sorular ise şunlar olacaktır: Bu harcamaların gayrisafi yurtiçi hâsilaya oranı yıllar itibariyle nasıl bir dönüşüme uğramıştır? Bütçeden yapılan faiz ödemeleri ile bu harcamalar arasında bir değiş-tokuş ilişkisi olduğu söylenebilir mi? Bir başka ifade ile faiz ödemelerinin azalması devletin sosyal harcama kapasitesini genişletiyor mu? Diğer bir soru: Sosyal devlet harcamalarının artması, gelir dağılımını düzeltici tesirler ortaya koyuyor mu? Bu suali şu şekilde de kurgulayabiliriz: Sosyal devlet harcamaları ile *Gini katsayısı* arasında bir ilişki var mıdır? Son sorumuz da şu olacak: Liberal kapitalist sistemin *merkez*'indeki ülkeler ile mukayese edildiğinde, sosyal devletin gelişmişlik düzeyi açısından Türkiye'nin durumu nedir?

2. Türkiye'de Sosyal Devletin Gelişmişlik Düzeyi

Önce temel önermemizi belirtelim: Bir ülkede faizdışı transfer harcamaları ve [devletin yaptığı] eğitim harcamaları ile sağlık harcamaları toplamının gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payının yıllar itibariyle artıyor olması, o ülkenin sosyal devlet olma hedefine dönük olarak ciddi

adımlar attığının bir kanıtıdır. Çünkü bu harcamaların her biri refahın yaygınlaştırılmasını sağlayıcı etkiler ortaya koymaktadır.

İstatistik veriler, Türkiye'nin 2000'li yılların başından itibaren sosyal devlet olma hedefine dönük olarak kararlı bir yürüyüşünün olduğunu ortaya koymaktadır. Bizim yaptığımız hesaplamalara göre sosyal devlet harcamalarının gayrisafi yurtiçi hâsılaya oranı [yıllık ortalama olarak] 1995-2002 döneminde yüzde 10.8 düzeyinde iken 2003-2009 döneminde yüzde 15.8 düzeyine, 2010-16 döneminde ise yüzde 19.2 düzeyine yükselmiş bulunmaktadır. Buna mukabil OECD standartlarına göre hesaplandığında bu oranların, aynı sıra ile yüzde 8.0, yüzde 11.0 ve yüzde 13.0 olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 1).

Diğer taraftan sosyal devlet harcamalarında meydana gelen bu artışın iktisadi büyüme hızını durağanlaştırdığı da söylenemez. Bir başka ifade ile sosyal devlet harcamalarındaki artışa rağmen büyüme ivmesi yükselmiştir. Şöyle ki: Sosyal devlet harcamalarının gayrisafi yurtiçi hâsıla [GYH] içindeki payının yüzde 10.8 olduğu 1995-2002 döneminde iktisadi büyüme hızı yüzde 3.6 düzeyindedir. Bir sonraki dönemde [2003-2009] bu harcamaların GYH içindeki payı yüzde 15.8 olarak, büyüme hızı da yüzde 4.4 olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde 2010-2016 döneminde sosyal devlet harcamaları [yüzde 19.2] ile büyüme hızı [yüzde 6.8] birlikte artmıştır (bkz. Tablo 1).

Sosyal devlet harcamalarının artması, bir taraftan da gelir dağılımını düzeltici etkiler ortaya koymaktadır. 2003-2009 dönemi ile 2010-2016 dönemini, bu açıdan bakarak mukayese ettiğimizde şunu görüyoruz: Söz konusu harcamaların gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payı yüzde 15.8'den yüzde 19.2'ye yükselirken *Gini Katsayısı* 0.409'dan 0.399'a düşmüştür. Bu gelişmenin bir yansıması olarak beşinci yüzde 20'lik grubun gelir payının birinci yüzde 20'lik grubun gelir payına oranı veren *S80 / S20 Eşitsizlik Ölçüsü* 2003-2009 döneminde 8.5 iken 2010-2016 döneminde 7.7 olmuştur (bkz. Tablo 1). Şöyle de ifade edilebilir mi? *Yukarıdakiler* ile *aşağıdakiler* arasındaki zenginlik / refah farkı 8.5 kattan 7.7 kata düşmüştür.

Tablo 1. Türkiye’de Sosyal Devlet Harcamaları, Büyüme Hızı, Gelir Dağılımı [1995-2016]

	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]	[7]	[8]	[9]
1995-02	5.6	2.5	2.7	10.8	8.0	3.6	11.0		
2003-09	8.5	3.2	4.1	15.8	11.0	4.4	7.7	0.409	8.5
2010-16	11.4	3.8	4.0	19.2	13.0	6.8	3.2	0.399	7.7

- [1] Bütçeden Yapılan Faizdışı Transfer Harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı [TCKB, 2015: 141-144; TCKB, 2017: 52]
- [2] Devletin Yaptığı Eğitim Harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı [1995 ve 1996 verileri için World Bank Database; 1997-2011 dönemi verileri için TCKB, 2015: 271; 2012-2016 verileri için TCKB, 2017: 50]
- [3] Devletin Yaptığı Sağlık Harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı [1995-2000 dönemi verileri için World Bank Database; 2001-2011 dönemi verileri için TCKB, 2015: 260; 2012-2016 verileri için TCKB, 2017: 50]
- [4] Sosyal Devlet Harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı [1+2+3]
- [5] OECD Standartlarına Göre Sosyal Devlet Harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı [OECD Database]
- [6] Büyüme Hızı, 1998 Fiyatlarıyla Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla Artış Oranı [TCKB, 2015: 10; TCKB, 2017: 8]
- [7] Bütçeden Yapılan Faiz Ödemelerinin Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya Oranı [TCKB, 2015: 131-132, 139, 149-151; TCKB, 2017: 52]
- [8] Gini Katsayısı [TÜİK.gov.tr]
- [9] S80 / S20 Oranı [TÜİK.gov.tr]

Altı çizilmesi gereken bir başka olgu, bütçeden yapılan faiz ödemeleri ile sosyal devlet harcamaları arasında bir *değiş-tokuş* ilişkisi olduğudur. 1990’lı yılların ikinci yarısından itibaren faiz ödemelerinin gayrisafi yurtiçi hâsılaya oranı düşerken sosyal devlet harcamalarının gayrisafi yurtiçi hâsılaya oranı artmaktadır. 1995-2002 döneminde bu parametrelerin birincisi yüzde 11.0, ikincisi ise yüzde 10.8 düzeyindedir. 2003-2009 döneminde faiz ödemeleri yüzde 7.7’ye düşerken sosyal devlet harcamaları yüzde 15.8’e yükselmiştir. Bu nedensellik ilişkisini

2010-2016 dönemi verileri de doğrulamaktadır (bkz. Tablo 1). Bu bulgulardan hareketle şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Faiz ödemelerinden kaynaklanan yük hafifledikçe devlet daha fazla sosyal harcama yapma imkânı bulmaktadır.

3. Sosyal Devletin Gelişmişlik Düzeyi Bağlamında Türkiye ile *Merkez Ülkelerinin Mukayesesi*

Son olarak sosyal devletin gelişmişlik düzeyi bakımından Türkiye'nin diğer ülkelere göre ne durumda olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Bu incelemeyi yaparken Esping-Andersen'i (1990) takip ederek ülkeleri üç gruba ayıracağız: *liberal sosyal devlet* anlayışının hâkim olduğu ülkeler [ABD, Avustralya, Kanada, İngiltere], *sosyal demokrat* anlayışın hâkim olduğu ülkeler [İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya] ve *muhafazakâr sosyal devlet* anlayışının hâkim olduğu ülkeler [Almanya, Avusturya, Belçika, Fransa, İtalya, Hollanda].⁵

[a] *Liberal sosyal devlet* anlayışının hâkim olduğu ülkelerde 2004-09 dönemine göre 2010-16 döneminde, sosyal harcamaların gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payı yüzde 17.4'den yüzde 19.0'a yükselmiş olmasına rağmen, iktisadi büyüme hızı 0.4 puan artmış [yüzde 1.8'den yüzde 2.2'ye] bulunmaktadır. Öte yandan aynı dönemde *Gini Katsayısı*'nın, çok cüzi olmakla birlikte, sıfıra yaklaştığını [0.346'dan 0.341'e]

5. *Liberal sosyal devlet* modeli bireyin sosyal yardımlardan istifade etmesini zorlaştırıcı bir anlayış üzerine inşa edilmiştir. Piyasa odaklı bir zeminde hareket eden sosyal devlet kurumları, yardım edilecek bireyleri seçerken son derece titiz davranmaktadır. Buna mukabil *muhafazakâr sosyal devlet* modelini geleneksel aile yapısını sürdürülebilir kılmaya dönük bir anlayış şekillendirmektedir. Devletin, tamamen eridiği yani temel ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düştüğü zamanlarda aileye destek vermesi öngörülmektedir. *Sosyal demokrat devlet* modeli ise, ilk iki modelden farklı olarak, haklar ve özgürlükler alanını toplumun bütününe kavrayacak biçimde genişletme tasavvuru temelinde geliştirilmiştir. Bu model, bireyin piyasaya olan bağımlılığını mümkün olabilecek en alt seviyeye indirmeyi amaçlayan bir anlayışın ürünüdür. Nitekim temel kaygı, toplumun tamamını sosyal güvenlik sistemine dâhil ederek piyasanın yoksullaştırıcı ya da refahı geriletici etkilerinden korumaktır (daha geniş bilgi için bkz. Aydın ve Çakmak, 2017).

görüyoruz (bkz. Tablo 2). O halde şunu söyleyebilir miyiz? Liberal sosyal devlet modeli özelinde, devletin yaptığı sosyal harcamalar bir taraftan iktisadi büyüme ivmesini yükseltirken diğer taraftan da gelir dağılımını iyileştirmiştir.

Tablo 2. *Liberal Sosyal Devlet* Anlayışının Hâkim Olduğu Ülkelerde *Sosyal Harcamalar, Büyüme Hızı ve Gini Katsayısı: 2004-09 ve 2010-16*

	Sosyal Harcamalar		Büyüme Hızı		Gini Katsayısı	
	2004-09	2010-16	2004-09	2010-16	2004-09	2010-16
ABD	16.4	18.9	1.4	2.1	0.408	0.396
Avustralya	16.6	17.8	3.3	2.6	0.319	0.336
Kanada	16.5	17.1	1.5	2.2	0.316	0.316
İngiltere	20.2	22.1	0.9	2.0	0.344	0.319
Ortalama	17.4	19.0	1.8	2.2	0.346	0.341

Kaynak: World Bank Database; OECD Database.

[b] Nitekim *sosyal demokrat devlet* anlayışının hâkim olduğu ülkelerin aynı döneme ilişkin verileri de benzer bulgular ortaya koymaktadır. Sosyal harcamaların gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payı 2.3 puan artmış [yüzde 24.3'den yüzde 26.6'ya] olmasına rağmen iktisadi büyüme hızı yüzde 1.4'den yüzde 1.6'ya yükselmiştir. Aynı zaman diliminde *Gini Katsayısı* 0.264'den 0.254'e gerilemiştir (bkz. Tablo 3).

[c] Buna mukabil *muhafazakâr sosyal devlet* anlayışının hâkim olduğu ülkelerde durum biraz farklıdır. Bu ülkelerde sosyal harcamaların gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payı yüzde 25.2'den yüzde 27.2'ye yükselmiş olmakla birlikte büyüme hızında bir artış söz konusu olmamıştır [yüzde 1.1]. Diğer taraftan gelir dağılımında kısmi bir iyileşme olduğu görülmektedir. Daha açık bir ifade ile *Gini Katsayısı* 0.297'den 0.290'a gerilemiş bulunmaktadır (bkz. Tablo 4).

Tablo 3. *Sosyal Demokrat Devlet Anlayışının Hâkim Olduğu Ülkelerde Sosyal Harcamalar, Büyüme Hızı ve Gini Katsayısı: 2004-09 ve 2010-16*

	Sosyal Harcamalar		Büyüme Hızı		Gini Katsayısı	
	2004-09	2010-16	2004-09	2010-16	2004-09	2010-16
İsveç	26.7	26.6	1.6	2.8	0.261	0.261
Danimarka	26.6	28.9	0.7	1.4	0.257	0.269
Norveç	20.6	22.1	1.8	1.5	0.275	0.231
Finlandiya	24.1	28.9	1.4	0.7	0.265	0.255
Ortalama	24.3	26.6	1.4	1.6	0.264	0.254

Kaynak: World Bank Database; OECD Database.

Tablo 4. *Muhafazakâr Sosyal Devlet Anlayışının Hâkim Olduğu Ülkelerde Sosyal Harcamalar, Büyüme Hızı ve Gini Katsayısı: 2004-09 ve 2010-16*

	Sosyal Harcamalar		Büyüme Hızı		Gini Katsayısı	
	2004-09	2010-16	2004-09	2010-15	2004-09	2010-15
Almanya	25.4	25.0	0.7	2.0	0.307	0.295
Avusturya	26.0	27.5	1.6	1.2	0.286	0.275
Belçika	25.9	28.9	1.7	1.3	0.274	0.262
Fransa	28.7	31.2	1.1	1.1	0.303	0.299
İtalya	25.0	28.3	-0.1	-	0.320	0.323
Hollanda	20.3	22.4	1.5	1.1	0.292	0.288
Ortalama	25.2	27.2	1.1	1.1	0.297	0.290

Kaynak: World Bank Database; OECD Database.

[d] Sosyal devletin gelişmişlik düzeyi bakımından Türkiye, son yıllarda ciddi atılımlar gerçekleştirmiş olmakla birlikte, halen daha incelediğimiz ülkelerin bir hayli gerisindedir. Aşağıdaki tablodan (5) da iz-

lenebileceği gibi sosyal devlet harcamalarının gayrisafi yurtiçi hâsıla içindeki payının 2010-2016 dönemi ortalaması, söz konusu ülkelerde yüzde 24.3 düzeyinde iken Türkiye’de sadece yüzde 13.0 düzeyindedir. Buna mukabil bizim yaptığımız hesaplamaya göre Türkiye’de bu oran 2010-2016 döneminde yüzde 19.2 düzeyine ulaşmıştır.

Tablo 5. *Liberal, Sosyal Demokrat ve Muhafazakâr Ülkeler ile Türkiye’de Sosyal Harcamalar, Büyüme Hızı ve Gini Katsayısı: 2004-09 ve 2010-16*

	Sosyal Harcamalar		Büyüme Hızı		Gini Katsayısı	
	2004-09	2010-16	2004-09	2010-15	2004-09	2010-15
[1]	17.4	19.0	1.8	2.2	0.346	0.341
[2]	24.3	26.6	1.4	1.6	0.264	0.254
[3]	25.2	27.2	1.1	1.1	0.297	0.290
Ortalama	22.3	24.3	1.4	1.6	0.302	0.295
Türkiye [4]	11.0	13.0				
Türkiye	16.0	19.2	4.2	6.8	0.409	0.399

- [1] Liberal Sosyal Devlet Anlayışının Hâkim Olduğu Ülkeler
- [2] Sosyal Demokrat Devlet Anlayışının Hâkim Olduğu Ülkeler
- [3] Muhafazakâr Sosyal Devlet Anlayışının Hâkim Olduğu Ülkeler
- [4] OECD Standartlarına Göre Sosyal Harcamalar / Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
- **Kaynak:** World Bank Database; OECD Database; TÜİK Database; TCKB, 2015 ve TCKB, 2017.

Abstract: Evaluations on the development of the welfare state are made from a limited framework through social protection expenditures. In this study the welfare state expenditures made from non-interest transfer spending, spending on education and health spending by creating a different analytical framework that departing from the assumption that consists of the sum has been determined the level of development of the welfare state in Turkey.

The calculations show that the welfare state expenditures have increased significantly in recent years. Moreover, the momentum [acceleration] of the economic growth has also increased. However, according to calculations made by OECD, the level of the development of the welfare state in Turkey is still below of the major [central] countries.

Keywords: The Welfare State Expenditures, Growth Rate, Gini Coefficient.

Kaynakça

- Anderson, C. J. and J. Pontusson** (2006), “Workers, Worries and Welfare States: Social Protection and Job Insecurity in 15 OECD Countries”, **European Journal of Political Research**, 46 (2): 211-235.
- Arsan, Ü.** (1982), “Transfer Giderleri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 37 (1): 115-127.
- Aydın, M. Kemal ve Eyüp Ensar Çakmak** (2017), “Sosyal Devletin Dönüşümü”, **Sakarya İktisat Dergisi**, 6 (4): 1-11.
- Bayri, O.** (2013), Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sisteminin Kurum ve Kapsam Olarak Gelişimi ve Sosyal Güvenlik Adaleti, **Sosyal Güvenlik Dergisi**, 3 (2): 18-60.
- Bradley, D., E. Huber, S. Moller, F. Nielsen and J. Stephens** (2003), “Distribution and Redistribution in Post-Industrial Democracies”, **World Politics**, 55 (2): 193-228.
- Dunn, S. S.** (1956), “The Welfare State and Its Consequences for Education”, **The Australian Quarterly**, 28 (2): 68-72.
- Esping-Andersen, Gøsta** (1990), **The Three Worlds of The Welfare Capitalism**, Oxford: Polity Press.
- Katz, M.** (2010), “Public Education as Welfare”, **Dissent Magazine**, <https://www.dissentmagazine.org/article/public-education-as-welfare>.
- Midgley, J. and K. L. Tang** (2001), “Social Policy, Economic Growth and Developmental Welfare”, **International Journal of Social Welfare**, 10 (4): 244-252.
- Murat, Sedat** (1995), “İstihdam Açısından KİT’ler ve Özelleştirilmeleri”,

Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 40 (1): 97-131.

OECD, Government Expenditure on Health,

<https://tr.scribd.com/document/151954800/OECD-Health-Data-2013-Frequently-Requested-Data>

OECD, Social Expenditures: Aggregate Data

https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SOCX_AGG#

Sanchez, X, E. Arcos, M. C. Toffoletto, M. Baeza, P. Gazmuri, L. A.

Munoz and A. Vollrath (2014), “Social Protection Systems in Vulnerable Families: Their Importance for the Public Health”, **Rev Saude Publica**, 48 (3): 398-405.

Shaikh, A. (2003), “Who Pays for the ‘Welfare’ in the Welfare State: A Multicountry Condition”, **Social Research**, 70 (2): 531-550.

Solmaz, Erol ve Mehmet Avcı (2017), “Yoksullukla Mücadelede Sosyal Koruma Harcamaları: Avrupa Birliği Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme”, **Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, 6 (1): 46-72.

Taşçı, F. (2008), “Sosyal Yardım Yapma(ma) Gerekçeleri Üzerine Yaklaşımlar” **Kamu-İş, İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, 12: 114-130.

TCKB (2015), **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-2104**, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı.

TCKB (2017), **2018 Yılı Programı**, TC Ankara: Kalkınma Bakanlığı Yayınları.

Tekin, A. (2006), “Vergi Teşvikleri ve Ekonomik Etkileri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 16: 301-316.

World Bank, Government Expenditure on Education,

www.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS.

World Bank, Public Expenditure on Health,

<https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.PUBL.ZS>.

Explaining the Relationship between Female Labor Force Participation and Divorce in Turkey by means of Panel Regression and Granger Causality

Aziz Kutlar¹

Murat Sarıkaya²

Ali Kabasakal³

Abstract: This study examines the relationship between the course of divorce and women's labor force participation in Turkey during 2004-2013 Period. While Trabzon has the highest rate, Mardin has the lowest rate of women participation in the labor force. A significant correlation between the participation of women in the labor force and per capita income, crude divorce rate, and added value exists. There is a significant relationship between the participation of women in the labor force and the crude divorce rate. Bi-directional causal relationships between the participation of women in the labor force and the crude divorce also exists.

JEL Classification: J10, J21, J12, C33

Keywords: Turkey, Women Participation in Labor Force, Divorce, Panel Regression, Causality.

1. Introduction

The developed economies, especially the US, have been the scene of major economic and social transformations after the Second World War. The two important issues that came to the forefront during this

1. Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü.

2. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü.

3. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü.

period are; the first, the successive entry into force of unilateral divorce laws and the participation of women in the labor force. There have been a number of studies regarding that participation of women in the labor force, itself, has had positive effects on the divorce rates (Bracher et al., 1993; Cherlin, 1979; De Rose, 1992; Jalovaara, 2003; Poortman and Kalmijn, 2002; South, 1988; Tzeng and Mare, 1995). Along with the industrialization of Turkey, which is one of the developing countries, and after entry into force of unilateral divorce laws, a possible relationship between the participation of women in the labor force and divorce have been investigated. Turkey has made significant economic progress since 2001; GDP in the given period has increased more than threefold, urbanization has reached a very advanced level. Meanwhile, in the framework of the EU harmonization process, a number of political, economic and social regulations took place including the enactment the new Civil Code (2001) which has facilitated divorce. It has been determined that there is a significant increase in the divorce rate with the adoption of the Civil Code. To what extent this increase complies with variables such as female participation in the labor force and decline in fertility rate will be addressed on a regional basis.

In this study, the causal relationship between divorce rates and female labor force participation rates in the 26 regions of Turkey within the scope of Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS) Level 2 was explored. According to Turkish Statistical Institute data, Turkey's population was 76.67 million people as of 2014 (TUIK, 2015). The proportion of the population living in cities and district centers increased to 91 % in 2013. When the population statistics is analyzed on a provincial basis, it can be seen that Istanbul, with 18.5 % share, had the most populous province. According to the 2013 statistics of marriage and divorce; the number of married couples in 2013 decreased 0.6 % when compared to the previous year; the crude marriage rate remained at 7.89 ‰. The number of divorced

couples increased by 1.6 % when compared to the previous year and the crude divorce rate remained at 1.65 ‰.

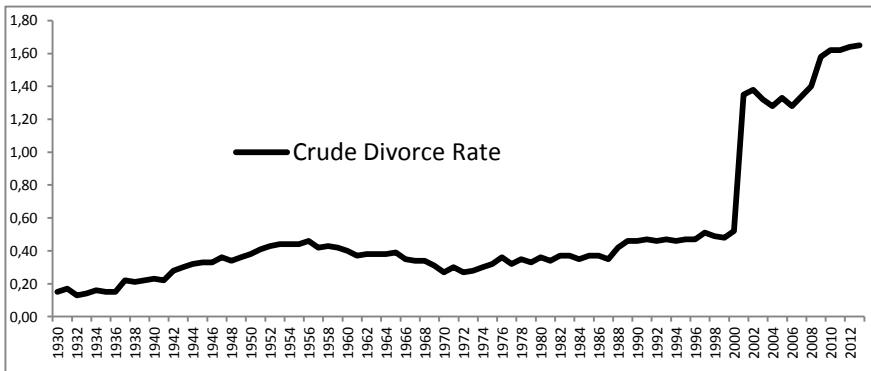
According to TSI (Turkey Statistics Institute) data; the employment rate of men increased to 2.4 times of women employment rate. According to the Household Labor Force Survey, in 2013, the employment rate in the population aged 15 and over in Turkey was 45.9%; this rate was 65.2 % for men and 27.1 % for women.

In order to indicate the importance given to the family in Turkey, Turkish government established the Ministry of Family and Social Policies with a Legislative Decree in 2011. The reasons for divorce were investigated by a survey conducted by the Family and Social Research General Directorate. In this study (Demirkan and Günindi, 2009) the factors that lead to divorce are listed as; lack of communication between spouses, economic problems, increased responsibility of working women, violence against women and children, male's dominant role on female, other factors that are non-effective in the establishment of the marriage but get activated later. In particular, the Civil Code law no. 4721, adopted in 2001 includes the regulations that facilitate divorce. Unilateral and non-fault divorce have been legalized (TBMM, 2001).

The impact of the new law can be seen when the crude divorce rate between 1930 and 2013 was analyzed. As Figure 1 shows, mass divorces after 2001 is the signal of a change which is also observed in several European Countries (González-Val and Marcén, 2012). Their study reveals that structural fraction and reforms in family laws happen at the same time. The crude divorce rate, reaching a record level by 160 ‰, rose to 1.35 per thousand in 2001 whereas this rate in Turkey was noted to be 0.52 per thousand in 2000. However, between 1930 and 2000 this increase was only about 71 %. Although, before 1950-60s, the divorce rate was about 0.30 per thousand, this rate was noted to be 0.40 per thousand during this period. Nonetheless, after 1960 a decline occurred, that is, the rate dropped below 0.4 per thou-

sand. Considering the period between 2001 and 2013, the average increase of crude divorce rate changed from 1 % to 2.2 % annually. In other words, when compared to the period before 2000, the divorce rate doubled after the first shock. The figure presents this sharp divorce rate change. Although after the first shock a decline was observed between 2003 and 2007, the rate continued to rise after this period.

Figure 1. Crude Divorce Rate in Turkey

2. Theoretical Discussion and Literature

Four sources are underlined to be reasons for divorce: wife's employment, financial situation of the household, presence of children, and quality of match (Kalmijn and Poortman, 2006). In their study, Kalmijn and Poortman (2006) also examine the validity of these sources on the basis of divorce theories. When compared to the employment of the husband, the employment of the wife is noted to be more influential on divorce.

Four main perspectives (socioeconomic development, women's status and female labor force participation, sex ratios, and religion) are considered to be associated with social divorce rate in the study

of South and Trent (1988) who differ from the theoretical studies on determinant factors of divorce (Goode, 1963, 1971; Lee, 1982; Glenn & Suspancic, 1984)

The economic theories of Becker (1974, 1981) focus on the idea that the main complementary function in a family depends on the sex-differentiated economic roles. Theories of marriage and family behavior (Becker, 1981) indicate that the participation of women to the increasing labor force has a vital role on family. In the event of fertility, “indirect” cost (in other words, the cost of mother’s time) is the major component of the cost of children (Becker, 1981). Thus, the more women’s income increases, the more children’s cost increases. This situation causes a fertility decline which is experienced by industrial societies in the long-term. Additionally, marriage becomes less desirable issue due to declining fertility since children are seen as additional costs. In this sense, the rate of marriage reduces as a result of fertility decline. Additionally, Becker contends that another way of gaining economic independence for women is welfare payments; considering women’s rising employment, the growth of the welfare state dissuades marriages to be steady ones.

A potential tension may be claimed to be between spouses over the household division of labor in the case of wives’ employment. In their study, Frisco and Williams (2003) observed that there was a correlation between perceived unfairness in the division of household labor and decreased marital happiness among spouses.

Based on 25-year data, a study by Stevenson (2008) in which US census data were used shows an increase in not only married but unmarried female employment which reaches the highest point five years after unilateral divorce becomes familiar. This increase is 2% higher when compared the states that appropriate unilateral divorce (Stevenson, 2008).

Van Damme and Kalmijn (2014) who addressed the relationship between women’s labor force participation and the dissolution of the

family, examined 20-year family adventures of 50790 women living in 16 different countries. The findings of their study indicate that a correlation occurs between women's employment and divorce and that societal context plays an important role relatively. Poortman and Kalmijn (2002) have addressed the relationship between women working and divorce risk using data from the Netherlands. As stated in their study, women who work are observed to have a higher risk of divorce (22%) than those who do not work. Afterwards, the results of their study show that women's economic occupational status has no significant positive effect on divorce; yet, little effect is observed with regard to labor market opportunities. Additionally, the influence of the division of labor on divorce is neither relative nor symmetric, and domestic labor is not extended, either. Overall, economic interpretations of the work effect are not supported by these findings. Instead they support earlier criticisms which argue that sociological interpretations are favorable. As seen in the relevant study, our finding confirm that unlike the decreasing effect of wife's work on divorce, the impact of husband's contribution to domestic work on divorce keeps increasing over time.

Schoen et al. (2002) who addressed the relationship between women's labor force participation and domestic unrest and the disruption of family togetherness have used "Role Specialization Hypothesis" and "Economic Opportunity Hypothesis" in their study. In the study, they carried out happiness-centric analyses at two different time periods using data from US National Survey of Families and Households. Findings differed from the hypothesis that the risk of marital dissolution is widened by wives' employment. There seemed to be no divorce when it was the wife who earned more than half of the income. In the case of having no marital happiness, it was wife's employment that contributed the divorce. Results provide evidence for the economic opportunity hypothesis which argues that unlike happy marriages, it is unhappy marriages that may be affected by wives' employment. If couples are

happy, wives labor force participation does not cause divorce. Considering unhappy couples, when situations in which the wife is employed or not employed are compared, the rate of divorce is common among those who are employed. These findings show that one of the main reasons for the contemporary divorce patterns is the women's employment although this employment does not make marriage unstable.

Bargaining over divorce and bargaining within marriage are influenced by existing partnership divorce law changes such as negotiations over female labor force participation and fertility. The observed positive effect in Western Europe needs to be commented as an overall effect which consists of direct and indirect effects, contributing a constant increase in divorces. (Kneip and Bauer, 2009)

According to Gray (1998), female labor supply was not directly affected by unilateral divorce; instead, its effect is based on effective laws regulating property division. The fact that there seems no effect of unilateral divorce on female labor supply in the former analysis revealed omitted variable bias and heterogeneity in treatment for women based on marital duration.

Gündüz-Hoşgör and Smits (2008) study paid work for women's empowerment in Turkey. Having a job helps women to get rid of being in need of their family and to overcome the patriarchal ideologies. Nonetheless, only one-third of married women are gainfully employed and 50% of them are farm workers. The characteristics of women engaged in the formal economy can be interpreted as followings: they are far away from traditional gender role attitudes, both they and their husbands are educated, their husbands are in good jobs, they have fewer children, they live in modern places, and they are less suppressed by their families. Regarding economic independence for ethnic women, not speaking Turkish is the main problem.

Women's environment influences their decisions. Especially, in conservative and traditional areas, women act the role expected by society, that is, they are housewives and they spend their whole time

at home since men are the decision-makers. The main reason for the decline of female labor force participation is urbanization because women have job opportunities in cities. Likely, differences occur between urban and rural areas in terms of men's preferences. There is a positive correlation between higher urbanization and higher conservatism. It decreases female labor force participation. For increasing female labor force participation, Turkey needs to pay attention to education, both for children and adults (Göksel, 2013).

In the study (Kutlar et al, 2012) in which the long term relationship between the variables of women's participation in the labor force and wage index, and between the demographic characteristics divorce and fertility in the period covering the last 21 years of Turkey were addressed, it was determined that the wage index and fertility moved in the same direction in the long term. Another salient point in the long-term relationship was the existence of a same-direction relationship between divorce and women's labor force participation rate. This situation can be explained by women's gaining economic freedom.

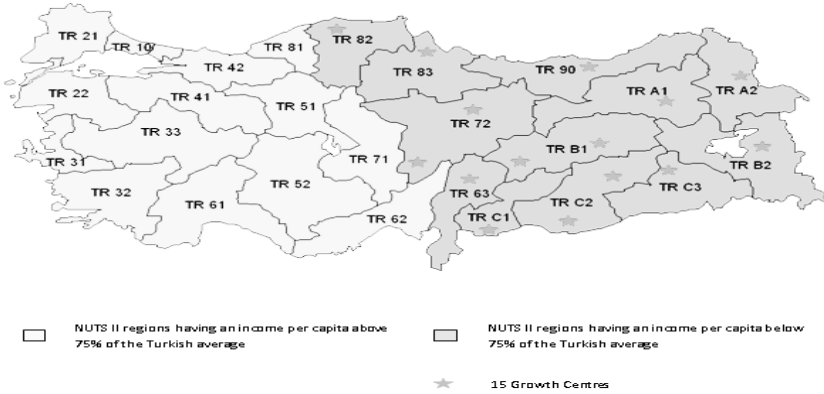
3. Method and Empirical Study

“National Programs for the Adoption of the Acquis” is agreed on 24th March 2001 in the EU integration process, and NUTS⁴ (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) has been founded in Turkey in accordingly. NUTS 2 regions in Turkey are illustrated in the following map (IPA, 2015) which shows that the eastern Turkey has

4. <http://www.abgs.gov.tr/files/SBYPB/>, “National Programs for the Adoption of the Acquis” is accepted on 24th March 2001 within the EU harmonization process, NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) is established in Turkey in accordance. In Turkey there are no administrative units corresponding to Level 1 and Level 2, therefore, provinces are organized in three levels. There are 81 provinces within Level 3, 26 sub-regions within Level 2 and 12 regions within Level 1. According to reports presented to European Commission, development planning of sub-regions and socioeconomic development of provinces are used for stratification of residential areas.

lower income per capita. Considering the average income per capita in Turkey, nearly three-quarters of eastern Turkey has lower income.

Figure 2. NUTS 2 Regions in Turkey

The divorce rate changes and the social and economic factors affecting these rates in 26 regions within the NUTS 2 Level between 2004 and 2013 were analyzed. TUIK defines CDR (crude divorce rate) as “The number of divorces per 1000 population in a given year.” Data also demonstrate serious rate changes among regions⁵. The study examines the following variables; crude divorce rate (*CDR*), crude fertility rate (*CFR*), female labor force participation rate (*FER*), female unemployment rate (*FUR*), total unemployment rate (*UR*), gross value added (*GVA*) per capita. In addition, independent variables used in the model are agriculture, industry and service industry included in regional economic gross value added. The abbreviations *AC*, *PR*, and *PR* are used for value added agriculture, valued added industry, and value added services, respectively.

5. For example, according to TUIK data, CDR value of TRB2 region (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) is 0.16 while it is 1.34 Turkey-wide.

First data obtained from 26 regions were analyzed through descriptive statistics within the NUTS 2 Level. Then, relationships of variables were examined in terms of individual correlation and panel correlation. Due to the limitation of data set, panel regression analysis is applied rather than multiple regression analysis. The causality relationships of variables on regional basis and Turkey-wide were examined through Granger (1969) test.

Table 1. Descriptive Statistics

	FER	FUR	UR	CDR	CFR
Mean	26.62	10.38	10.25	1.34	17.85
Median	27.40	9.90	10.10	1.40	16.04
Maximum	54.00	26.10	22.00	2.81	32.85
Minimum	3.10	0.90	1.80	0.13	10.76
Std. Dev.	9.91	5.28	3.83	0.61	5.58
Skewness	-0.10	0.51	0.61	-0.17	1.07
Kurtois	2.80	2.80	2.87	2.51	3.04
Jarque-Berra	0.84	11.55	16.13	3.75	50.06
Probability	0.66	0.00	0.00	0.15	0.00
Sum	6920.50	2700.00	2665.40	349.27	4641.14
Sum Sq. Dev.	25460.43	7207.10	3795.93	96.44	8062.01
Observation	260	260	260	260	260
	LNINC	AV	AC	PR	SR
Mean	9.14	44.86	3.83	3.92	3.90
Median	9.19	42.24	3.78	2.10	2.20
Maximum	10.12	100.00	8.48	28.70	32.00
Minimum	7.88	11.41	0.56	0.30	0.60
Std. Dev.	0.48	20.60	1.92	5.36	5.88
Skewness	-0.23	0.69	0.34	3.33	3.89
Kurtois	2.54	2.87	2.25	14.72	18.23
Jarque-Berra	4.55	20.80	11.03	1967.53	3168.16
Probability	0.10	0.00	0.00	0.00	0.00
Sum	2376.26	11663.00	996.40	1018.14	1013.25
Sum Sq. Dev.	60.08	109861.70	953.59	7429.62	8950.08
Observation	260	260	260	260	260

3.1. Descriptive Statistics

Table 1 shows the descriptive statistics for all variables. It is seen in the table that only three data are normally distributed. On the other hand, there are great differences between the maximum and minimum values. PR and SR variables are the variables having the greatest deviation. There is a serious difference of sectoral added value between the regions. It is interesting that there is a 17-fold difference, a 22-fold difference, a 30-fold difference between the minimum and maximum of women's labor force participation rates, of crude divorce rate, and of women unemployment respectively. However, when regional economic added value is examined, a far more different result is obtained. The maximum value of the SR variable is 53-fold greater than its minimum value, and the maximum value of the SR variable is 95-fold greater than its minimum value. Regional differences in economic fluctuation are a few-fold of social fluctuation differences. It is an important indicator of economic disparity that the difference is almost 100-fold in terms of the added value of the industry. That is, economic income disparity is far beyond the social one across Turkey. The added value of the industry in TR10 region is about a hundred-fold greater than that of the region TRA2.

A 53-fold difference in the service industry reveals the unequal distribution of the service industry in the country. TRA2 region (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) falls 53-fold more behind compared to TR10 region (İstanbul) in terms of the services industry. On the other hand, that the agricultural added value difference is only 15-fold means that added value in agriculture displays a more equal distribution among regions. While the highest added value in the agriculture sector belongs to TR33 region (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), the lowest added value belongs to TR10 region (Istanbul). In the given period, While TR90 Trabzon region has the highest rate of women participation in labor force, TRC3 Mardin region has the lowest female partici-

pation in the labor force. However, while TR31 Izmir Region ranks first in terms of the divorce rate, TRB2 Van region has the lowest divorce rate among all regions.

When the table is examined, it can be seen that the country's CDR and CFR averages are 1.34 and 17.85 per thousand, respectively. There is almost no difference between the unemployment rate of women and average unemployment rate of the country. It means that the rate of women's participation in the labor force is at par that of men's. It can be said that this is influenced by the low rate of women's desire to work. Ininc variable is used as the logarithm of income per capita. There is a more than nine-fold difference between the minimum and maximum income per capita. TR10 (İstanbul) and TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) are the regions with the highest and the lowest income per capita.

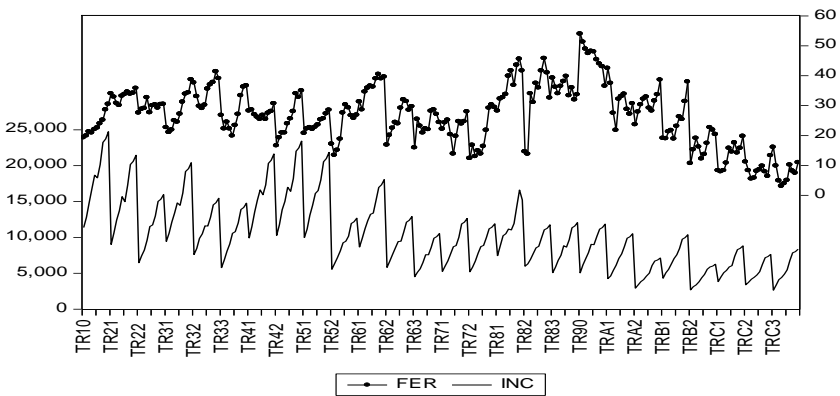
3.2. Female Labor Force Participation Rate and Income Per Capita

The value of income per capita (INC) and women's labor force participation are discussed in the Figure 3 below. While it is seen that the rate of women's participation in labor force is high in NUTS Level 2 regions located in the Western and the Northern Anatolia, it is apparent that this rate as well as the rate of income per capita in Level 2 regions in Eastern and South Eastern Anatolia are low. The women's labor force participation especially in the regions TR83 and TR90 which are located in the northern region of Anatolia is quite high. This means that the income in these regions is low, but women's participation in labor force is high. For example; while the income per capita in the region TR90 was at about 5 thousand dollars in 2004, this figure for Istanbul was eleven thousand, and for TRC3 Mardin it was only about the 2500 dollar.

It can be asserted that the ethnic structure of the Eastern and the South Eastern Anatolia as a social factor has a determinative role as

well as its low value-added economy, its lack of industrialization, and its low participation rate of women in the labor force in shaping the characteristics of the region. While the difference between the highest and lowest fertility rates is three-fold; the difference in the crude divorce rate is exact 22-fold in this region.

Figure 3. Female Labor Force Participation Rate and Income Per Capita

3.3. Female Labor Force Participation Rate and Crude Divorce Rate

Figure 4 shows the course between the participation of women in the labor force and the crude divorce. Not each region shows the same similarities. It is seen that both divorce and women’s participation in the labor force have high rates in the Western Anatolian regions with high added value. The fact that not only the participation of women in the labor force but also divorce rates is significantly higher especially attracts attention in the regions TR31 and TR32. In contrast, in the Northern region of Anatolia such as in TR83 and TR90, despite the relatively high participation of women in the labor force, it is seen that the divorce rate is quite low.

Figure 4. Female Labor Force Participation Rate and Crude Divorce Rate

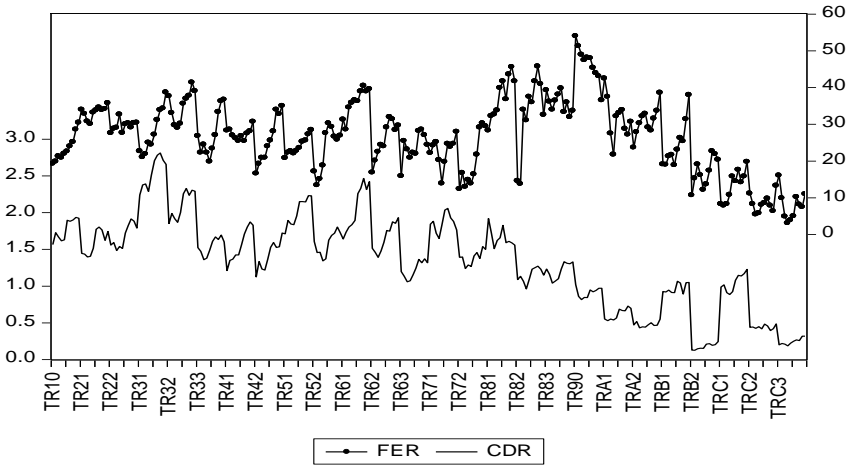
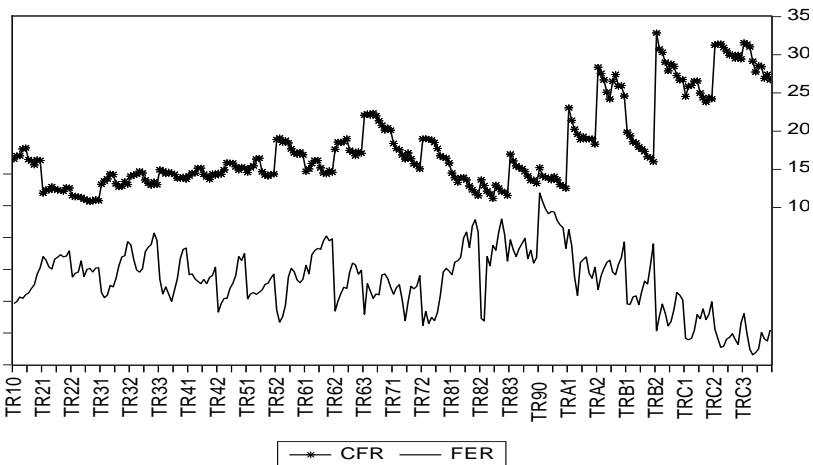

Figure 5. Female Employment and Fertility

Increase in the difference between the values in the figure means that divorce decreases and women’s participation in the labor force increases. In this case, while these two values are high and close to each other in the Western Anatolian Regions, the women’s participa-

tion in the labor force is high but the divorce rate is relatively low in the North Eastern regions. As can be seen in the last part of the figure, that both values are low is outstanding. The relationship between women's participation in the labor force and crude divorce displays three different trends. This situation corresponds to the economic development of the regions. Level 2 regions in the Eastern and the South Eastern Anatolia have lower level of income.

3.4. Women Employment Rate and Crude Fertility Rate

The Women Employment Rate and Crude Fertility Rate values are given in figure 5. It is displayed in the figure that fertility rate is on the rise from TRA1 region (Erzurum, Erzincan, Bayburt). TR63 (Hatay, Kahramanmaras, Osmaniye) and TR10 (Istanbul) regions follow this region respectively. In TR83 (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya) and TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) regions it was observed that there has been serious decline in fertility with a significant increase in women's participation in the labor force. These two series get closer to each other in Figure 3 which means that one series falls, and the other increases. Although the employment has increased in TRB2, there has been a decline in the fertility rate.

3.5. Correlation

The correlation between FER and other variables was displayed in the table in such a way that only the ones which are significant to a maximum of 5 % level of significance are included. First we looked at the correlation value based on region, then at the Turkey-wide correlation values. In Table 2, correlations between the participation of women in the labor force and all other variables in the regions covered by NUTS level 2 are illustrated both on a region basis and across the country. The values in the table include those ones with correlation values that are at least +/- 60%, and p (probability) values that are significant at a level of 5% and less.

Table 2. Regional Correlation (FER, $p \leq 0.05$)

	CDR		CFR		FER		FUR		UR		AV		AC		PR		SR		LNİNC	FuR	
	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-		+	-
TR10	1										1			1			1		1		
TR21	1																				
TR22																					
TR31	1										1								1		
TR32	1			1																	
TR33	1								1	1									1		
TR41																					
TR42	1										1		1						1		
TR51	1								1	1									1		1
TR52	1			1							1		1				1				
TR61	1										1								1		1
TR62	1			1							1					1			1		
TR63											1								1		1
TR71																					
TR72	1			1							1								1		
TR81				1							1			1		1			1		
TR82											1		1		1		1		1		
TR83																					
TR90				1								1	1								1
TRA1													1		1		1				
TRA2				1							1					1			1		1
TRB1	1			1					1			1							1		- 1
TRB2				1							1		1						1		
TRC1	1										1				1				1		
TRC2																					
TRC3													1					1			1
Total	13		1	8					1	15	1	8	1	5	5	5	3	4	15	4	3

Turkey general correlation value is located at the bottom of the table. Between women’s labor force participation and crude fertility rate are only negative significant correlation. On a region basis, FER variable are correlated most significantly with CDR, AV and LNINC variables. There is a significant correlation between women’s participation in the labor force (FER) and crude divorce rate (CDR) in thirteen regions; and added value (AV) and LNINC value in fifteen regions.

Women's participation in the labor force (FER) is not correlated with any variables in the regions of TR22 (Balıkesir, Çanakkale), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik), TR71 (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir), TR83 (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya) and TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır). In the 13 of the rest 21 regions, FER is positively correlated with CDR. Similarly, FER is positively correlated with AV variable in 14 of 15 regions, and negatively correlated with the rest one which is TR90 region (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane). Subsequently, FER is positively correlated with LNINC variable in 15 regions. Female participation in the labor force is positively paralleled to income per capita, crude divorce rate and added value on a region basis across Turkey. However, when all regions are considered together, such a result does not occur.

3.6. Dynamic Change in the Variables

Table 3 gives the percentage change in the variables for each region during the period under investigation. Thus, it will be deduced which region has a more dynamic process for which variable. In Table 3, the percentage rate of change of all variables in the decade is displayed $(Y_{2013}-Y_{2004}) \cdot 100 / Y_{2004}$. While the highest increase in FER variable, that is female unemployment rate, occur in TRC3 region (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) with a percentage of 1634, the largest decline took place in TRB1 region (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli) with 61 percent. So, the unemployment rate for women in the last decade in TRC3 has increased very much. This may be result of the fact that service industry has developed and that the demand of women to work has increased in the region.

The decrease in terrorist attacks in the Eastern and the South Eastern Anatolia in recent years has not only animated the economy, but also put forward the demands of families, especially working women. Incentives for tourism, and also microfinance loans effectively implemented in this region may have intensified the demand for

women's work. This region is followed by the Eastern Anatolia region due to the same reason. Unemployment decreased and employment of women increased in TRB1 region, as well as in TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop).

The increase in female employment is explained by the fact that more women have been employed in the industrial agriculture production. Especially in Malatya region, apricot production and packaging process in which women are employed definitely boosts employment. The highest increase and decrease in women employment (dwer) took place in TRC1 region (Gaziantep, Adıyaman, Kilis) with a rate of 138%, and in TR90 region (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) with a rate of -32 % respectively while the change in TR62 (Adana, Mersin) lies in between. As mentioned above, the increase in industrial agriculture increases female employment.

The investments made in the textile sector in this region especially in Gaziantep and Adıyaman provinces may also have increased women's employment. Again, since women's employment has been gradually increased in this region, it seems like a lot of women have been employed. The fact that employment in TR90 region is low is in fact due to very high job demands of women. Thus, the rate of labor force participation of women in this region has been quite high as 54%.

The biggest change in divorce in ten years took place in TRB2 region (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) by 87.5 % percent, and the biggest decline was observed in TR10 (Istanbul) region with a rate of -27 %. Although Istanbul region doesn't have the highest divorce rate, it is one of the regions in which this rate is very high. However, the decrease in divorce in this region in the last decade has shown a quite high declining trend. Istanbul region has become more conservative about divorce. It is supposed that the causes of an increase of divorce up to ninety percent in TRB2 region (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) which has one of the lowest divorce rate is a phenomenon that is worth investigating. Another indicator that should be examined is the change in

the crude fertility rate. The biggest change in fertility in ten years took place in TR42 region (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) by 4.5 % percent, and the biggest decline was observed in TR83 region (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya) with a rate of -22.5 %.

On the other hand, the increase in fertility in TR42 region can be explained by that the region is geographically located in Marmara region, that it is a neighbor of Istanbul, and that there have been conservative attempts for the families for the last decade. In addition, the region is famous for its support to the economic and social policy of the current political power. Therefore, the increase in fertility can be seen as a reflection of the value that the conservative government gives to the family (Family and Social Policy Minister is a deputy of the region). Although the fertility rate in the region has increased, CDF in the region in the last decade rose as high as 53%. As can be seen from the table, just in four regions has been a decline in divorce rate in the last decade. These regions are TR10 İstanbul region, TR81 region (Zonguldak, Karabük, Bartın), TR71 region (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir), and TR90 region (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) respectively. In addition to these, while TRC3 region (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) has the highest value-added growth with a rate of 242%, TR32 region (Aydın, Denizli, Muğla) has the lowest one with a rate of 98%.

Table 3. Percentage Changes

Regions	ΔAV	ΔUR	ΔFUR	ΔWER	ΔCDR
TR10	104.37	-9.68	-0.67	58.03	-29.61
TR21	129.33	13.64	40.00	5.29	20.55
TR22	140.92	-7.69	1.41	10.51	14.84
TR31	109.14	-1.91	11.39	70.48	18.64
TR32	98.35	-10.39	-15.15	3.71	23.85
TR33	148.97	-28.95	5.00	36.94	5.27

TR41	110.85	-24.73	-6.48	8.48	51.01
TR42	116.97	-22.83	14.75	110.84	52.93
TR51	116.35	-33.33	-31.65	37.02	30.35
TR52	142.20	-47.19	-20.00	56.40	7.48
TR61	109.36	12.86	29.49	26.52	47.55
TR62	135.62	-14.09	-9.84	75.74	27.62
TR63	141.83	-29.89	-32.77	53.46	10.08
TR71	151.82	-36.27	7.14	26.13	-4.29
TR72	145.65	-3.03	3.70	137.90	7.85
TR81	115.05	-39.34	28.57	47.35	-18.86
TR82	105.90	-40.19	-19.81	123.29	5.65
TR83	146.97	4.84	53.70	-14.25	7.91
TR90	147.31	-1.45	1.96	-32.22	-4.83
TRA1	167.40	83.33	114.29	-27.76	26.59
TRA2	153.63	272.22	333.33	62.87	16.66
TRB1	152.92	-59.90	-60.98	98.95	13.28
TRB2	150.80	0.00	91.67	90.65	87.51
TRC1	142.47	-51.66	-14.61	138.55	24.48
TRC2	139.03	48.31	69.86	18.75	10.80
TRC3	241.74	245.90	1654.55	-31.68	59.43

Regions	Δ POPULA	Δ MARRIAGE	Δ DIVORCE	Δ FERTILITY	Δ CFR
TR10	16.45	24.92	43.21	15	-1.01
TR21	15.48	3.98	39.22	22	5.71
TR22	9.66	-8.83	25.93	3	-5.85
TR31	13.21	8.40	34.31	13	-0.05
TR32	13.26	-3.40	40.28	4	-7.75
TR33	6.63	-16.43	12.25	-2	-8.36
TR41	15.52	6.83	74.45	16	0.41
TR42	17.05	4.41	79.00	22	4.52
TR51	17.49	14.12	53.15	16	-1.42

TR52	10.65	-13.65	18.92	-1	-10.57
TR61	18.71	14.99	75.15	18	-0.74
TR62	11.73	-1.97	42.58	8	-2.91
TR63	12.95	-9.89	24.33	3	-9.01
TR71	7.12	-28.32	2.52	-12	-18.03
TR72	8.27	-24.78	16.76	-10	-16.63
TR81	6.06	-25.42	-13.94	-16	-20.49
TR82	7.52	-33.19	13.59	-9	-15.15
TR83	5.29	-25.36	13.63	-18	-22.51
TR90	8.09	-16.94	2.87	-11	-17.88
TRA1	5.37	-20.38	33.39	-16	-20.58
TRA2	7.23	-18.50	25.10	-7	-13.23
TRB1	10.64	-17.99	25.33	-11	-19.62
TRB2	12.32	-9.24	110.61	-9	-18.57
TRC1	17.74	7.85	46.57	16	-1.34
TRC2	18.81	-5.93	31.63	12	-5.79
TRC3	14.43	-7.49	82.43	-3	-15.38

3.7. Panel Regression Analysis

Panel regression analysis with 26 sub-regions and 10 years was applied in order to analyze the factors determining the regional differences between crude divorce rates. Nine independent variables consisting of economic and social indicators were used in the model.

Panel regression equation in vector form is as follows;

$$y_{it} = \alpha + X'_{it}\beta + u_{it}$$

In the equation values of i , t , and α represent the horizontal section ($i=1\dots N$), the time ($t=1\dots T$), and a scalar respectively. β gives $K \times 1$ vector, and X_{it} gives its ith observation of K explanatory variables (Baltagi, 2008).

The variables in the model were women's labor force participation rate (FER), the crude birth rate (CFR), the Female unemployment rate (FUR), the total unemployment rate (UR), gross added value per capi-

ta (AV), sectoral interests in regional Gross Added Value. Agriculture sector is represented with (AC), the industrial sector with (PR), and services industry with (SR). It was determined that the best estimation model was panel fixed effects with the help of the Hausman Test. The model is significant at the level of 1% significance in the estimates, and R^2 is around 85%. It is seen that CDR and UR of independent variables are significant at 5% and 1% significance levels respectively.

Table 4. Panel Regression Dependent Variable: FER

Dependent Variable: FER				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
CDR	6.770388**	2.698441	2.509000	0.0128
CFR	-0.264784	0.403833	-0.655676	0.5127
UR	-0.528974***	0.197650	-2.676316	0.0080
FUR	0.035691	0.164200	0.217361	0.8281
LNINC	1.213577	3.462855	0.350456	0.7263
AV	0.095364	0.079938	1.192966	0.2341
AC	0.660244*	0.345627	1.910281	0.0574
PR	-0.139521	0.474827	-0.293835	0.7692
SR	-0.257489	0.455182	-0.565682	0.5722
C	10.95149	34.17944	0.320412	0.7490
Effects Specification				
Cross-Section Fixed (Dummy Variables)				
R-squared	0.853476	Mean dependent var		26.61731
Adjusted R-squared	0.831335	S.D. dependent var		9.914778
S.E. of regression	4.071883	Akaike info criterion		5.770738
Sum squared resid	3730.553	Schwarz criterion		6.250060
Log likelihood	-715.1959	Hannan-Quinn criter.		5.963432
F-statistic	38.54675	Durbin-Watson stat		0.798079
Prob(F-statistic)	0.000000			
Correlated Random Effects - Hausman Test				
Test Summary	Chi-Sq. Statistic	Chi-Sq. d.f.		Prob.
Cross-section random	19.590804	9		0.0206

(***) $p \leq 0.01$, (**) $p \leq 0.05$, (*) $p \leq 0.10$

Panel regression estimation suggest that FER has positive relationship with CDR and negative relationship with UR and these statisti-

cally meaningful results coincide with the theoretical assumptions. AC variable indicating the added value of agriculture is significant at 10 % significance level with the participation of women in the labor force. It is known that women are frequently employed at such works as hoeing, picking, and packing in the agricultural sector of Turkey. It is expected that the added value of agricultural sector has an influence on the employment of women.

3.8. Granger Causality (Pairwise Granger Causality Tests)

The causality relationships between the rate of women's participation in the labor force and the other variables in the model in each region were analyzed through Granger Causality Test developed by Granger (1969). The causality relationships between the rate of women's participation in the labor force and the other variables were discussed at two different planes which are the Individual Granger Causality and the Panel Granger Causality (lag=4). Each region is discussed one by one in the Individual Granger Causality analysis. The causality relationship in this analysis is as: " X_i does not Granger Cause FER" or "*FER does not Granger Cause X_i* ".

H_0 is hypothesized as; Y is not the Granger cause of X, or X is not the Granger cause of Y. H_0 is hypothesized as; Y is not the Granger cause of X, or X is not the Granger cause of Y. In this sense, acceptance of H_0 hypothesis means that there is no causality relationship between the variables.

3.9. Individual Causality and Panel Causality

Table 5 shows the causal relationship of each individual region. When the individual causality relationships are examined, it is understood that a total of 60 variables have a significant Granger causality with one another at $p \leq 0.10$ significance level. 29 of these causal relationships are as *FER does not Granger Cause X_i* , and 31 of them are as *X_i does not Granger Cause FER*. There is no causal relationship between

the variables of TR10 (Istanbul) and TR61 (Antalya, Isparta, Burdur) regions. An important point in the causal relationship: The number where FER (women's labor force participation rate) variable is Granger cause of the other variables and the number where the other variables are Granger cause of FER variable is almost the same. That is, FER variable affects, and is affected by, some variables. FER variable has a significant relationship with more than one variable especially in the two regions: In TR31 region (İzmir), FER variable has a significant Granger causality with FUR, CDR, LNINC, AV and PR variables. In TRA2 region (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan), FER variable has a significant Granger causality with CDR, LNINC, AV and AC variables. In both of these regions, all of the variables that FER affects are the same except one. On the other hand, PR, LNINC, AB, and AC variables are the Granger cause of FER variable in TR21 region (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli). In TR52 region (Konya, Karaman), SR, AC, PR, FUR variables are the Granger cause of FER variable.

Table 5. Regional causality Estimation Results

Region	FER does not Granger Cause X	X does not Granger Cause FER	F-Statistics	P
TR10	-			
	FER → FUR		14.9385	0.0276
	FER → UR		17.8491	0.0216
TR21	FER → CDR		5.8547	0.0921
		PR → FER	21.2856	0.0169
		LNINC → FER	11.2319	0.0404
		AV → FER	10.0705	0.0467
		AC → FER	9.5842	0.0498
TR22	-	AC → FER	11.2217	0.0405
		PR → FER	8.6831	0.0565
	FER → FUR		5.8213	0.0927
TR31	FER → CDR		7.9537	0.0632
	FER → LNINC		11.5127	0.0391
	FER → AV		13.7146	0.0310
	FER → PR		12.8236	0.0339
TR32	-	UR → FER	6.5337	0.0807
		AV → FER	6.9753	0.0745

Region	FER does not Granger Cause X	X does not Granger Cause FER	F-Statistics	P
TR33	FER → UR		7.9713	0.0630
		CDR → FER	18.7965	0.0201
TR41	FER → AC		12.4156	0.0354
	FER → FUR		7.8885	0.0639
		CDR → FER	7.3317	0.0700
TR42		AV → FER	8.0310	0.0624
	FER → PR		6.5512	0.0804
	FER → SR		26.2073	0.0126
TR51	FER → UR		15.1517	0.0270
		CDR → FER	17.2901	0.0226
		PR → FER	16.0531	0.0250
TR52	FER → CFR		9.2430	0.0522
		SR → FER	46.4965	0.0055
		AC → FER	16.4808	0.0241
		PR → FER	40.7865	0.0067
		FUR → FER	5.6590	0.0959
TR61				
TR62	FER → LNINC		12.7912	0.0340
		UR → FER	40.0571	0.0069
TR63	FER → FUR		6.2117	0.0858
		CFR → FER	5.7903	0.0933
TR71	FER → CDR		8.0995	0.0618
		UR → FER	6.1387	0.0870
TR72		UR → FER	22.751	0.0154
		CFR → FER	50.0358	0.0050
		AC → FER	8.5921	0.0573
TR81	FER → FUR		9.8903	0.0478
TR82				
TR83	WER → CFR		18.1414	0.0211
		UR → FER	6.3964	0.0828
TR90	FER → UR		15.7711	0.0256
TRA1	FER → UR		15.0611	0.0273
	FER → CDR		6.9235	0.0751
	FER → LNINC		17.7219	0.0218
	FER → AV		28.3376	0.0113
	FER → AC		8.7260	0.0562
TRB1		CFR → FER	17.5733	0.0221
	FER → UR		6.1994	0.0860
TRB2		AV → FER	7.7990	0.0648
		AC → FER	8.3423	0.0595
TRC1	FER → CFR		6.2421	0.0853
		AV → FER	7.7256	0.0656
TRC2	FER → CFR		28.8260	0.0110
		LNINC → FER	7.0541	0.0734
		AV → FER	9.5005	0.0504
TRC3		CFR → FER	17.7641	0.0217
All Regions	FER → UR		14.5162	1.E-06
	FER → FUR		2.5194	0.0830
		FUR → FER	2.7025	0.0695

Region	FER does not Granger Cause X	X does not Granger Cause FER	F-Statistics	P
		AV → FER	3.6573	0.0275
		CFR → FER	7.6772	0.0006
		LNINC → FER	6.7393	0.0015
		CDR → FER	3.5848	0.0295

TR2 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) is the region where the most intense causal relationship is. While the causal effect of FER variable on FUR, UR, and CDR variables was found to be significant, there is a significant causal effect of PR, LNINC, AV, and AC variables on FER variable. Attention must be paid to that none of these relationships is bidirectional. The regions TR31 (İzmir), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TRB1 (Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli) are the regions where women's labor force participation rate has unilateral causal relationships. On the other hand, the only variables affecting the participation of women in the labor force is unilaterally located in the regions TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt), TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat), TR22 (Balıkesir, Çanakkale), and TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari).

FER has causality only with UR and FUR across the country when Granger causality is analyzed in Turkey-wide, which seems to be reasonable. Besides, FUR, AV, CFR, LNINC, and CDR variables are Granger cause of FER. The fact that FUR and UR The fact that five variables are the Granger cause of FER indicates that there is significant bidirectional causality between FUR and FER.

Discussion and Conclusion

Divorce and the reasons that may cause divorce in Turkey which is separated into 26 regions in NUTS Level 2 were investigated. This study which covered the term between 2004 and 2013, the period after the adoption of the new Civil Code which includes unilateral divorce law, examined the relationship between women's labor force participation and divorce from different perspectives. The crude divorce rate

in Turkey has increased from 0.52 to 1.32 per thousand in a year after the entry into force of the unilateral divorce law. That is, it is clear that some variables trigger divorce easily as a result of the ease of divorce. The rate of participation of women in the labor force (FER), the crude birth rate (CFR), Female unemployment rate (FUR), the total unemployment rate (UR), the logarithm of income per capita (lninc), Gross Value Added per capita (AV), sectoral shares in Regional Gross Added Values are the independent variables in the model of the study. Agriculture sector is represented with (AC), the industrial sector with (PR), and services industry with (SR). It is found that both divorce rate and the rate of women's participation in the labor force are low in the Level 2 regions geographically located in the Eastern and the South Eastern Anatolia.

It is interesting that there is a 17-fold difference, a 22-fold difference between the minimum and maximum of the women's labor force participation rates and of the crude divorce rate respectively. The difference between the maximum and minimum of income per capita (log) is more than 9 fold. Similarly, the difference between the maximum and the minimum of women unemployment is 30 fold. The maximum value of the SR variable is 53-fold greater than its minimum value, and the maximum value of the SR variable is 95-fold greater than its minimum value. That is, economic income disparity is far beyond the social one across Turkey. The crude divorce rate and the crude fertility rate are inversely proportional. While the crude divorce in TR31 Izmir Region has the highest rate, TRB2 Van region has the lowest divorce rate. TRB2 region which has the lowest divorce rate is one of the regions having the lowest added value to the economy, and it is located in the South Eastern Anatolia region where ethnically Kurdish people are dense. Istanbul has the highest added value among the regions in terms of economic indicators.

On a regional basis, the women's participation in the labor force is significantly positively correlated with the income per capita, the

crude divorce rate, and the added value. The increase in the female employment can be explained by that more women have been employed in the industrial agriculture production. The highest increase and decrease in women employment (dwer) took place in TRC1 region (Gaziantep, Adıyaman, Kilis), and in TR90 region (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) respectively. The biggest change in divorce in the decade took place in TRB2 region (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) by 87.5 % percent, and the biggest decline was observed in TR10 (Istanbul) region with a rate of -27 %. Istanbul region has become more conservative about divorce.

When regional causality relationships are analyzed it becomes clear that a total of 60 variables have a significant Granger causality with one another. There is no causal relationship between the variables of TR10 (Istanbul) and TR61 (Antalya, Isparta, Burdur) regions. In TR31 region (İzmir), FER variable has a significant Granger causality with FUR, CDR, LNINC, AV and PR variables. FER has causality only with UR and FUR across the country when Granger causality is analyzed in Turkey-wide.

FER as the dependent variable in panel regression analysis, it was found that CDR and UR from the independent variables carry significant positive and negative values respectively. FER has positive and meaningful relationship with CDR and negative and meaningful relationship with UR as a result of panel regression estimation. These results coincide with the theoretical assumptions. On a regional basis across Turkey, the crude divorce rate and the rate of women's participation in the labor force are high in the coastal Western and the South Western Anatolia regions where economic added value is high, and service industry and bureaucracy are dense. However, both crude divorce rate and the rate of women's participation in the labor force are low in the Eastern and the South Eastern regions where economic added value is low, and where ethnically Kurdish people live.

Although TR10 Istanbul Region hosting almost one-fifth of Tur-

key's population has the highest economic added value, is not on the frontiers in terms of neither divorce nor fertility rate. The 27% decline of divorce rate in Istanbul within the last decade is also noteworthy. It attracts attention that although the added value and the women's participation in the labor force are high, the divorce rate is relatively low. On the other hand, the divorce rate has risen up to 90% in TRB2 region (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) where the divorce rate is the lowest of all Turkey is a phenomenon that needs explanation. It can be said that the last two issues overlaps that Göksele (2013) and Carkoglu and Kalaycioglu (2009) claimed about women's participation in the labor force and women status.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflict of interest.

Özet: Bu çalışmada Türkiye'de 2004-20013 yılları arasındaki bölgesel boşanma seyri ve kadınların işgücüne katılmaları arasındaki ilişki incelenmektedir. Kadınların işgücüne katılımında Trabzon en yüksek orana sahip bölgede yer almakta iken Mardin bu oranın en düşük olduğu bölgede yer bulunmaktadır. Kişi başına düşen gelir, kaba boşanma oranı ve katma değer ile kadınların işgücüne katılma oranları arasında anlamlı bir korelasyon ilişkisi tespit edilmiştir. Panel regresyon analizi sonuçlarına göre boşanma ile kadınların işgücüne katılması arasında anlamlı bir ilişki vardır. Diğer taraftan, boşanma ile kadınların işgücüne katılmaları arasında çift yönlü bir nedenselliğin varlığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Kadınların İşgücüne Katılımı, Boşanma, Panel Regresyon, Nedensellik.

References

Baltagi, B. H. (2008), *Econometrics*, Berlin: Springer.

Becker, G. S. (1974), "A Theory of Marriage Part II", *Journal of Political*

Economy, 82: 511-527.

Becker, G. S. (1981), **A Treatise on the Family**, Cambridge: Harvard University Press.

Bracher, M., G. **Santow**, S. P. **Morgan**, and J. **Trussell** (1993), “Marriage Dissolution in Australia: Models and Explanations”, **Population Studies**, 47 (3): 403-425.

Cherlin, A. (1979), “Work Life and Marital Dissolution”, in (eds.) G. Lvinger and O. C. Moles (1979), **Divorce and Separation: Context, Causes and Consequences**, New York: Basic Books.

Çarkoğlu, A. and E. **Kalaycıoğlu** (2009), **The Rising Tide of Conservatism in Turkey**, New York: Palgrave Macmillan.

Demirkan, S. Y. ve A. **Günindi** (2009), **Boşanma Nedenleri Araştırması**, Ankara: Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü.

De Rose, A. (1992), “Socio-Economic Factors and Family Size as Determinants of Marital Dissolution in Italy” **European Sociological Review**, 8 (1): 71-79.

Frisco, M. L. and K. **Williams** (2003), “Perceived Housework Equity, Marital Happiness, and Divorce in Dual-Earner Households”, **Journal of Family Issues**, 24: 51–73.

Glenn, N. and M. **Supancic** (1984), “Socio-Logical and Demographic Correlates of Divorce and Separation in the United States: An Update and Reconsideration”, **Journal of Marriage and the Family**, 46: 563-576.

González-Val, R. and M. **Marcén** (2012), “Breaks in the Breaks: An Analysis of Divorce Rates in Europe”, **International Review of Law and Economics**, 32 (2): 242–255.

Goode, W. J. (1963), **World Revolution and Family Patterns**, New York: Free Press.

Goode, W. J. (1971), “Force and Violence in the Family”, **Journal of Marriage and the Family**, 33: 624-636.

Göksel, I. (2013), “Female Labor Force Participation in Turkey: The Role of Conservatism”, **Women’s Studies International Forum**, 41 (1): 45-54.

Granger, C. W. J. (1969), “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods”, **Econometrica**, 37 (3): 424-438.

Gray, J. S. (1998), “Divorce-Law Changes, Household Bargaining, and Married Women’s Labor Supply”, **The American Economic Review**,

88 (3): 628-642.

Gündüz-Hoşgör, A. and J. Smits (2008), "Variation in Labor Market Participation of Married Women in Turkey", **Women's Studies International Forum**, 31 (2): 104-117.

IPA, (2015), "Regional Competitiveness Operational Programme"
<https://ipa.sanayi.gov.tr/en/content/what-is-regional-competitiveness/113>.

Jalovaara, M. (2003), "The Joint Effects of Marriage Partners' Socioeconomic Positions on the Risk of Divorce", **Demography**, 40 (1): 67-81.

Kalmijn, M. and A. R. Poortman (2006), "His or Her Divorce? The Gendered Nature of Divorce and its Determinants", **European Sociological Review**, 22 (2): 201-214.

Kneip, T. and G. Bauer, (2009), "Did Unilateral Divorce Laws Raise Divorce Rates in Western Europe?", **Journal of Marriage and Family**, 71 (3): 592-607.

Lee, G. R. (1982), **Family Structure and Interaction: A Comparative Analysis**, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Poortman, A. R. and M. Kalmijn (2002), "Women's Labor Market Position and Divorce in the Netherlands: Evaluating Economic Interpretations of the Work Effect", **European Journal of Population / Revue Européenne de Démographie**, 18 (2): 175-202.

Schoen, R., N. M. Astone, K. Rothert, N. J. Standish, and Y. J. Kim (2002), "Women's Employment, Marital Happiness, and Divorce", **Social Forces**, 81 (2): 643-662.

South, S. J., and K. Trent (1988), "Sex Ratios and Women's Roles: A Cross-National Analysis", **American Journal of Sociology**, 93 (5): 1096-1115.

South, S. J. (1988), "Sex Ratios, Economic Power, and Women's Roles: A Theoretical Extension and Empirical Test", **Journal of Marriage and the Family**, 50: 19-31.

Stevenson, B. (2008), "Divorce Law and Women's Labor Supply", **Journal of Empirical Legal Studies**, 5 (4): 853-873

TBMM (2001), **Türk Medeni Kanunu**,
<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k4721.html>.

TUIK (2014), **Temel İstatistikler**, <http://www.tuik.gov.tr/>.

Tzeng, J. M. and R. D. Mare (1995), “Labor Market and Socioeconomic Effects on Marital Stability”, **Social Science Research**, 24: 329-351.

Van Damme, M. and M. Kalmijn (2014), “The Dynamic Relationships between Union Dissolution and Women’s Employment: A Life-History Analysis of 16 Countries”, **Social Science Research**, 48: 261-278.

Türkiye'nin Ortadoğu'daki Bölgesel Örgütlerle İlişkileri: İİT, KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO

Rumeysa Köktaş¹

Özet: Bu çalışmada uluslararası ilişkilerde bölgesel örgütlerin giderek artan rolü göz önünde bulundurularak Türkiye'nin Ortadoğu'daki bölgesel örgütlerle ilişkileri incelenmiştir. Çalışmanın amacı Türkiye dış siyasetinde Ortadoğu'daki bölgesel örgütlerin rolünü ve ikili ilişkileri tarihsel olarak analiz etmek ve böylelikle Türk dış politikasındaki paradigmatik değişimleri ortaya koyabilmektir. Bu çerçevede bu çalışmada Türkiye'nin Ortadoğu'da öne çıkan beş örgüt (İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi, Gelişen Sekiz Ülke, Arap Ligi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı) ile kurumsal ilişkileri tarihsel olarak ele alınarak Türk dış politikasının geçirdiği değişimler analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İİT, KİK, D-8, Arap Ligi, ECO, Türkiye, Dış Politika.

Giriş

Türkiye'nin Ortadoğu bölgesi ile ilişkilerinin önemli bir boyutunu Türkiye'nin bu bölgedeki örgütlerle girmiş olduğu ilişkiler oluşturmaktadır. Zira günümüzde uluslararası ilişkilerin temel aktörleri artık yalnızca devletler değil bununla birlikte bölgesel örgütlerdir. Özellikle de küreselleşme süreci ile birlikte bölgeselleşme, bölgesel işbirliği

1. Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Araştırma Görevlisi.

ve entegrasyon hareketleri devletler arası ilişkileri tanımlayan ve şekillendiren önemli konular haline gelmiştir (Yalçınkaya, 2008). Bu çerçevede Türkiye'nin Ortadoğu'daki bölgesel örgütlerle ilişkisinin tahlili iki hususu gösterecektir: İlk olarak Türkiye'nin bu örgütlerle girmiş olduğu ilişki Ortadoğu politikasına dair işaretler verecektir, ikinci olarak ise Türkiye'nin bölgesel işbirlikleri geliştirme konusundaki potansiyelini ve bu bağlamda bölgesel bir aktör olarak etkinlik kapasitesini gösterecektir. Bu bağlamda ele alınacak olan bölgesel örgütler İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi, Gelişen Sekiz Ülke, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve Arap Ligi'dir.

Çalışmanın temel soruları ise şu şekildedir:

1. İİT, KİK, D-8, Arap Ligi ve ECO hangi ülkeler arasında hangi amaçla kurulmuştur?
2. Türkiye siyasetinde bu örgütlerin konumu ve bu konumun tarihsel süreçteki değişimi nasıl olmuştur?
3. Türkiye'nin bu örgütlere karşı izlediği siyaset nasıl olmuştur ve bu siyaseti belirleyen etkenler nelerdir?
4. Türkiye'nin bu örgütlerin kurum ve faaliyetlerindeki konumu ne olmuştur ve nasıl gelişmiştir?

Bu sorular çerçevesinde İslam İşbirliği Teşkilatı, Körfez İşbirliği Konseyi, Gelişen Sekiz Ülke, Arap Ligi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı tek tek başlıklar altında ele alınmıştır. Öncelikle örgüte dair bilgiler verilmiş ve Türkiye siyasetinde tarihsel olarak örgütlerin konumu incelenmiştir. Sonrasında ise Türkiye'nin örgütlerle ilişkisi yine tarihsel olarak ele alınmış ve bu ilişkiyi belirleyen etkenler üzerinde durulmuştur.

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)

İslam İşbirliği Teşkilatı dört kıtadan 57 üye devlet ile Birleşmiş Milletler'den sonra en büyük ikinci hükümetler arası kuruluşudur. Örgüt, 21 Ağustos 1969 tarihinde İsrail'in işgali altında bulunan Kudüs'teki Mescidi Aksa'da bulunan Kible Mescidi'nin yakılmasına tepki olarak

25 Eylül 1969 tarihinde Fas'ın başkenti Rabat'ta düzenlenen zirvede alınan karar ile kurulmuştur (Munazzamat Altaevun Al'islami). Temel amacı ise Müslüman halkların sorunlarıyla ilgilenmek ve Müslüman dünyayı temsil edecek ortak bir duruş oluşturmaktır. Örgüt ilk olarak "İslam Konferansı Örgütü" adıyla kurulmuş, 2011 Haziran ayında Astana'da düzenlenen 38. Dışişleri Bakanları Konferansı'nda ismi İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) olarak değiştirilmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

İİT'nin üç ana organı bulunmaktadır. Bunların ilki üç yılda bir toplanan, daha çok önemli siyasi meselelerin görüşülerek karara bağlandığı ve Krallar ile Hükümet başkanları seviyesinde yapılan İslam Zirvesi'dir. Örgütün diğer bir organı Dışişleri Bakanları Konferansı'dır. Söz konusu konferans her yıl üye devletlerden birinde yapılmakta olup konferansta örgütün genel politikasını gerçekleştirme yollarının belirlenmesi, alınan kararların denetlenmesi ve üye ülkelerin sorunlarının görüşülmesi gibi konular ele alınmaktadır. Son olarak Genel Sekreterlik organı ise yürütme görevini üstlenmektedir ve üye devletler arasındaki iletişimi sağlamak, alınan kararların uygulanmasını izlemek gibi görevleri bulunmaktadır (Alpkaya, 1991: 56).

Türkiye İİT'ye kuruluşundan beri fiili olarak üyedir. Türkiye siyasetinde İİT'nin yeri devletin ideolojisi, dış politika yönelimleri ve uluslararası konjonktüre bağlı olarak farklılık göstermiştir. Bu farklılıkların net bir şekilde anlaşılması için şu tarih aralıklarından söz etmek faydalı olacaktır: 1969-1975, 1975-2002 ve 2002'den günümüze kadar olan dönem.

İlk olarak İİT'nin kurulduğu yıl olan 1969'dan 1975'e kadar olan döneme bakıldığında bu dönemde Türkiye'nin İİT'ye karşı temkinli bir tavrı olduğu görülmektedir. Bu tarih aralığında Türkiye İİT Konferanslarına katılım göstermiş fakat eşit düzeyde olmayıp düşük profillerde heyetler göndermiş ve örgüt faaliyetlerine karşı da pasif bir duruş sergilemiştir. Bu dönemde Türkiye'nin örgütlerle ilişkilerini biçimlendiren iki durumdan söz edilebilir. Bunlardan ilki ülke içerisindeki laiklik

tartışmalarıdır ve bu tartışmalar sebebiyle Türkiye İİT'ye aktif bir şekilde dâhil olamamıştır. İkinci sebep ise Türkiye'nin bu dönemde Kıbrıs meselesinde Batı tarafından yalnız bırakılmasıdır ve bu durum Türkiye'yi alternatif bir platform bulma arayışına itmştir. Bu bağlamda Ortadoğu'da etkin liderlerin bir araya geldiği bir örgüt Türkiye tarafından Kıbrıs meselesinde aradığı desteği bulacağı bir platform olarak algılanmıştır. Bu sebeplerle Türkiye İİT'nin dışında kalmayı dış ilişkileri açısından çıkarlarına ters bulmuş, bunun yanında örgüte aktif bir şekilde dahil olmayı da laiklik bağlamında aykırı bulmuştur.

İkinci tarih aralığı olan 1975-2002 tarihleri arasındaki döneme bakıldığında bu dönemde Türkiye'nin İİT karşısındaki pasif tavrının değiştiği, örgüt içine ve faaliyetlerine aktif bir şekilde katıldığı görülmektedir. Bu duruma yol açan temel sebepler 1973 yılında yaşanan Petrol Krizi, 1974 yılında Kıbrıs Barış Harekâtı'nda Türkiye ve Batı arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi ve sonrasında Amerika'nın Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosudur. Sözü edilen bu sebeplerden ötürü Türkiye ekonomik olarak zor duruma düşerken, siyasi olarak da o dönem en önemli gündem meselelerinden biri olan Kıbrıs konusunda Batılı bağlantıları içerisinde yalnız bırakılmıştır. Bu durum Türkiye'yi gerek ekonomik gerek siyasi destek olması bağlamında Ortadoğu ülkelerine ve dolayısıyla İİT'ye daha da yaklaştırmıştır. Türkiye'nin göstermiş olduğu bu yakınlık İİT tarafında da karşılık bulmuş ve Türkiye gerek ekonomisi konusunda gerekse Kıbrıs meselesinde İslam ülkelerinden beklediği desteği elde etmiştir. İkili ilişkilerin karşılıklı olarak gelişmesi sonucunda Türkiye bu dönemde İİT Konferanslarına eşit statülerde katılmaya başlamış ve örgüt kuruluş ve faaliyetlerinde etkin roller üstlenmiştir.

Son olarak 2002 tarihinden günümüze olan sürece bakıldığında İİT ile Türkiye ilişkilerini belirleyen en temel unsur AK Parti ile birlikte Türk dış politikasında değişen yönelimlerdir. Bu dönemde Türkiye Ortadoğu ülkeleri ile yalnızca ekonomik ve siyasi ilişkilerini değil toplumsal ve kültürel ilişkilerini de güçlendirmiştir. Ortadoğu bölgesinde

Batı ile geliştirilen ilişkilere alternatif olacak şekilde ve pasif bir dış siyaset izlemiş olan Türkiye, AK Parti hükümetinin belirlediği dış politika ilkelerinden hareketle Ortadoğu'da aktif ve düzen kurucu bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu bağlamda AK Parti hükümeti döneminde İİT ile ilişkiler Batı ile kurulan ilişkilere bir alternatif olarak değil onun tamamlayıcısı olarak görülmüştür (Ataman ve Gökşen, 2014: 25). AK Parti İİT platformunu kullanarak hem Türkiye'nin bölgesel etkinliğini arttırmış hem de İİT'nin uluslararası etkinliğinin artırılmasına katkıda bulunmuştur.

Türkiye ve İslam İşbirliği Teşkilatı İlişkileri

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın kurulduğu dönem Türkiye'nin Batı ekseninde tek yönlü bir politikadan ziyade çok boyutlu bir dış politika izleme kararı aldığı yıllara denk gelmekteydi. 1964 yılında Johnson Mektubu ile Türkiye'nin Kıbrıs konusunda Amerika'ya karşı yaşadığı hayal kırıklığı ve 1965 yılında BM Platformunda Kıbrıs konusunda yalnız bırakılması dış politikada alternatif stratejilerin izlenmesi gerektiğini ortaya koymuştu. Bu çerçevede 1969 yılında Kible Mescidi'nin yakılmasına Türkiye tüm İslam dünyası ile birlikte resmi düzeyde tepki vererek olayı kınamış ve İslam Zirvesi'ne katılma kararı vermiştir. Ancak Zirve'nin "İslam Cihadı" temelli ve dini bir meselenin görüşüleceği bir platform olarak algılanması Türkiye iç siyasetinde laiklik tartışmalarına yol açmıştır (Milliyet, 1969). Bu sebeple Türkiye ilk İslam Zirvesi'ne düşük bir profille dışişleri bakanı düzeyinde katılmış ve konferans kararlarına anayasanın ve dış politikanın ilkeleri ile bağdaştığı ölçüde uyacağını belirtmiştir (Doğan, 2016: 15). 1970 ve 1972 yıllarında yapılan Konferanslarda da Türkiye benzer çekincelerle düşük düzeylerde temsil edilmiş, gerek sekreteryaya çalışmaları gerekse de örgütün İslam Bankası, İslam Haber Ajansı ve Kültür Merkezi gibi projeleri karşısında çekimser bir tavır göstermiştir (Demir, 2016).

Türkiye'nin İİT karşısındaki çekimser ve temkinli tavrı konusunda 1975 yılında düzenlenen Dışişleri Bakanları Konferansı bir dönüm

noktası olmuştur. Türkiye bu konferansa ilk defa bakan düzeyinde katılmış ve bu yıldan sonra örgüt faaliyetlerine katılımını arttırmıştır. Türkiye'nin İİT'ye karşı değişen tavrının en önemli sebebi 1975'te düzenlenen söz konusu konferansta Kıbrıs konusunda üye ülkelerden beklenen desteğin alınması olmuştur. Konferansa Türk Federe Devleti Başkanı Rauf Denktaş ve Kıbrıs Müftüsü konuk olarak katılmışlar ve Denktaş konferansta Kıbrıs Türklerinin sorunlarını anlatmıştır. Konferans sonucunda yayınlanan bildiri ise Türkiye'ye Kıbrıs konusunda destek açıklaması yapılmıştır (Doğan, 2016: 15). Türkiye'nin Müslüman liderlerden aldığı bu destek İİT ile ilişkilerinin gelişmesini ve örgüt faaliyetlerine daha aktif bir şekilde katılmasını beraberinde getirmiştir.

1975 yılı sonrası Türkiye'nin İİT ile ilişkilerindeki gelişmenin en önemli göstergesi 1976 yılında 7. Dışişleri Bakanları Konferansı'nın İstanbul'da yapılması olmuştur. Ayrıca bu konferansta Türkiye tarafından İİT'nin kültürel bir alt organı olarak IRCİCA'nın (İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) Türkiye'de kurulması teklif edilmiş, bu durum da gelişen ilişkilerin bir diğer göstergesi olmuştur. Yine söz konusu toplantıda Türkiye İİT'ye hukuki olarak tam üye olma kararını da açıklamış (Milliyet, 1976) fakat bu karar laiklik tartışmaları sebebiyle mecliste kabul edilmemiştir.

İİT ile gelişen ilişkilerin asıl ivme kazandığı dönem ise Turgut Özal'ın önce Başbakan Yardımcısı ve Başbakan, daha sonra Cumhurbaşkanı olarak ülke siyasetinde etkili olmasıyla başlamıştır (Ataman ve Gökşen, 2014: 24). Özal döneminde Türkiye İİT Konferanslarına eşit düzeyde katılım göstermiş ve örgüt içerisindeki etkinliğini arttırmıştır. İkili ilişkilerdeki en önemli gelişme ilk olarak Türkiye'nin 1981'de yapılan 3. İslam Zirvesi'ne başbakan düzeyinde katılmasıydı. Türkiye'nin örgüte artan bu ilgisine karşılık İİT, önceden gözlemci statüsüyle toplantılara katılan Kıbrıs Türk Yönetimine 1981 yılındaki toplantıya Türk Federe Devleti adıyla katılma imkânı tanımıştır. 1983 yılında ise Dışişleri Bakanları Konferansı'nda Kıbrıs'ta

iki ayrı toplumun varlığı kabul edilmiştir (Balcı, 2013: 178). Karşılıklı olarak gelişen ilişkiler 1984 yılında Türkiye'nin 4. İslam Zirvesi'ne Cumhurbaşkanı düzeyinde katılımıyla devam etmiştir. Bu zirvede Cumhurbaşkanı Kenan Evren konferans başkan yardımcılığı ile Ekonomik ve Ticari Daimi İşbirliği Komitesi'nin (İSEDAK) başkanlığına seçilmiş (Balcı, 178) ve Türkiye, bundan sonraki tüm toplantılara eşit statülerde katılım göstermiştir.

Özal döneminde İİT ile ilişkiler siyasi alanın yanında ekonomik olarak da geliştirilmiştir. Türkiye, Özal liderliğinde İslam Kalkınma Bankası'ndaki katkı payını önemli derecede arttırmıştır. Türkiye'nin payı 1981 yılında 10 milyon İslam Dinarı iken 1985 yılında 1690 milyon İslam dinarına yükselmiştir. Bu yükseliş Türkiye'yi bankadaki beşinci en büyük ortak konumuna getirmiş ve Türkiye bankanın yönetim kurulunda daimî temsil hakkı kazanan beş ülkeden (Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri) biri olmuştur (Ataman, 2006: 613).

Türkiye 1980'li yıllardan itibaren İİT platformunda daha aktif bir rol almaya başlarken aynı zamanda kurumun uluslararası meselelerde etkin olması için de çaba göstermiştir. Bu yıllarda Türkiye, İİT'yi sadece Türk dış politikasının bir aracı değil, aynı zamanda İslam dünyasını ilgilendiren uluslararası sorunların tartışıldığı ve gündemin Türkiye tarafından belirlendiği bir platform haline getirmeye çalışmıştır (Ataman ve Gökşen, 2014: 24). Bu çerçevede Türkiye 1987 ve 1990 yıllarında Bulgaristan'daki Türklerin ve Bosna Savaşı'nda Bosnalı Müslümanların sorunlarını İİT konferans gündemine taşımış ve üye devletlerin bu konularda harekete geçmesini sağlamıştır. 28 Ocak 1987 tarihinde İİT Genel Kurul Toplantısı'nda Cumhurbaşkanı Kenan Evren Müslüman liderleri Müslüman Türk azınlığa baskı yaparak Bulgarlaştırmaya çalışan Bulgaristan Hükümeti'ne baskı yapılması çağrısında bulunmuştur (Milliyet, 1987). Yine 1992 yılında Türkiye Bosna Savaşı'nın sona erdirilmesi amacıyla Müslüman ülkeleri İİT olağanüstü kongresinde toplanmaya çağırmıştır. Türkiye'nin bu çağrı-

sıyla Müslüman ülkeler 17-18 Haziran tarihlerinde İstanbul’da Bosnalı Müslümanların durumunu görüşmüşlerdir (Milliyet, 1992).

1980 ve 1990’lı yıllarda artarak gelişen Türkiye-İİT ilişkileri, 2000’li yıllarla birlikte Türkiye’nin İİT platformunda aktif ve yönlendirici bir rol almaya dönük politikalarıyla en üst düzeye ulaşmıştır. Bu bağlamda AK Parti’nin iktidara geldiği 2002 yılı ikili ilişkilerde önemli bir dönüm noktasıdır. Zira bu dönemden itibaren AK Parti, Türkiye’nin Ortadoğu ülkeleri ve İslam dünyasıyla ilişkilerinde yeni bir açılım süreci başlatmıştır. Bu sürecin bir parçası olarak Ekmeleddin İhsanoğlu AK Parti’nin desteği ile İİT Genel Sekreterliğine seçilmiş böylelikle Türkiye İİT platformunda doğrudan etkin bir aktör konumuna gelmiştir.

AK Parti’nin en önemli dış politika hedeflerinden biri Türkiye’nin “düzen kurucu bir aktör” olarak bölgesel ve uluslararası düzenin kurulmasında ve şekillenmesinde öncü bir rol oynaması ve sorunların çözümüne doğrudan müdahil olabilmesiydi. Söz konusu hedef doğrultusunda AK Parti hükümeti uluslararası örgütlerde aktif rol almayı bölgesel etkinliğin artırılmasında önemli bir araç olarak görmüştür. Bu çerçevede AK Parti hükümeti iktidara geldiği yıldan itibaren İİT’de reform ve değişim ihtiyacını vurgulayarak örgütle yeni bir ilişki biçimi inşa etmeye çalıştı. Zira Ekmeleddin İhsanoğlu’nun İİT Genel Sekreteri seçildiği 2004 yılında dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül kendi adaylarının seçilmesi durumunda örgütün yeniden yapılandırılmasını başarabileceklerini ifade etmiştir (Miş ve Yanık, 2014: 13). Gül’ün bu ifadesi Türkiye’nin İİT ile geliştirilmek istenen yeni ilişki biçimini özetlemesi bakımından önemlidir.

İhsanoğlu’nun sekreterliği ile birlikte AK Parti, gerek İİT’nin bir takım reformlarla yeniden yapılandırılması gerekse de ikili ilişkilere Türkiye’nin daha aktif ve yönlendirici olduğu yeni bir boyut kazandırılması yönündeki hedeflerinde önemli kazanımlar elde etmiştir. İhsanoğlu’nun İİT Genel Sekreteri olduğu dönemde İİT’nin yoğunlaştığı temel meseleler şu şekildedir: İslam ülkelerinin kendi arala-

rındaki diyalog mekanizmalarını ve dini otoriteler arasındaki eşgüdümü geliştirmek, İslam dünyasında mezhep çatışması gibi ayrılıkçı hareketlerle mücadele etmek, İslamofobi ile mücadele etmek ve İslam'ın gerçek anlamda öğrenilmesi için çalışmalar yapmak, İİT'nin kurumsal yapı ve işleyişi ile ilgili reformlar yapmak ve dinler arası diyalogu geliştirmek (İhsanoğlu, 2013: 306-314).

İhsanoğlu'nun sekreterliği döneminde bahsi geçen hedefler konusunda önemli adımlar atılmış ve İslam dünyasını ilgilendiren meselelerde birtakım gelişmeler elde edilmiştir. Fakat konumuz açısından daha önemli olan husus İİT'deki aktif rolü ile AK Parti'nin Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası etkinliğini artırma bakımından önemli kazanımlar elde etmiş olmasıdır. Dolayısıyla İİT ile geliştirilen ikili ilişkiler Türkiye'ye 2002 yılından itibaren AK Parti ile hedeflediği bölgesel ve küresel alanda etkin ve faal bir ülke olma konusunda önemli bir platform sunmuştur.

Körfez İşbirliği Konseyi (KİK)

Körfez İşbirliği Konseyi (KİK), Basra Körfezi'ne kıyısı bulunan ve ortak tarihi, kültürel, coğrafi, sosyal özelliklere sahip 6 ülkeyi (Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Suudi Arabistan, Umman, Katar, Kuveyt) bir araya getiren bölgesel bir örgüttür. Örgütün kuruluş amacı üye ülkeler arasındaki bütünleşmenin sağlanması, üye ülkelerin ekonomik ve siyasi güçlerinin bir araya getirilerek bölgesel bir güç oluşturulmasıdır. Örgütün kurulmasına 4 Şubat 1981 tarihinde Riyad'da, bahsi geçen 6 Körfez ülkesinin Dışişleri Bakanlarınca karar verilmiştir. Örgüt şartı ise 25 Mayıs 1981 tarihinde Abu Dabi'de imzalanmıştır. KİK'in Genel Sekreterliği, kurulduğu tarihten bu yana Riyad'da olup örgütün temel organları, Yüksek Konsey, Bakanlar Konseyi ve Genel Sekreterlik birimlerinden oluşmaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

Türkiye, Körfez İşbirliği Konseyi'ne üye olmayıp 2008 yılından bu yana Stratejik Diyalog Ortağı konumundadır. İkili ilişkilere bakıl-

dığında AK Parti dönemine kadar kurumsal bir ilişkinin gelişmediği ve bölgeyle ilişkilerin birtakım resmi ziyaretlerle sınırlı kaldığı görülmektedir. AK Parti dönemi ile birlikte değişen dış politika anlayışı gerek KİK ile kurulan kurumsal ilişkiyi gerekse de üye devletleriyle kurulan ilişkileri önemli ölçüde geliştirmiştir. Gelişen kurumsal ve bölgesel ilişkilerle Türkiye, Körfez ülkeleriyle birçok yatırım ve ticari anlaşmalar ile işbirliği anlaşmalarına imza atmıştır.

Türkiye siyaseti açısından KİK'in en temel önemi, KİK bölgesinin ekonomik açıdan Türkiye'ye sunduğu olanaklardır. Öncelikle KİK bölgesi petrol rezervleri ve ihracatı bakımından dünyanın önde gelen ülkelerinin bulunduğu bir bölgedir. Bu açıdan ikili ilişkilerin geliştirilmesi Türkiye'nin enerji konusundaki ihtiyacının karşılanması açısından büyük bir fırsat olarak görülmüştür. Bununla birlikte bölgenin düzenli enerji üretiminden dolayı küresel mali kriz ortamlarında bile bölge ekonomisi ciddi bir zarar görmemekte ve bu durum Türkiye'ye bölgedeki yatırım ve ticari ilişkiler konusunda önemli olanaklar vaat etmektedir. Ayrıca bahsi geçen ekonomik avantajların yanı sıra Körfez ülkelerinin diğer Ortadoğu ülkelerine nazaran istikrarlı bir siyasete sahip olması da Türkiye için bölgeyi cazip kılan bir diğer önemli unsurdur (Diriöz, 2009: 78). Dolayısıyla KİK ülkelerinin siyasi ve ekonomik alanlarda sahip olduğu bu özellikler, bu bölgeyle kurulacak diplomatik ve ekonomik ilişkileri bölgesel bir aktör olma hedefindeki Türkiye için oldukça önemli kılmıştır.

Türkiye ve Körfez İşbirliği Konseyi İlişkileri

Türkiye ve KİK ilişkilerinin tarihine bakıldığında öncelikle 2000'li yıllara kadar Körfez ülkelerinin Türkiye Cumhuriyeti'nin en az ilişki kurduğu ülkeler olduğunu belirtmek gerekir. Bu durumun en önemli göstergesi de bir Körfez ülkesi ile ilk üst düzey ziyaretin 1981 yılında yapılmış olmasıdır (Akkaya, 2013: 20). Söz konusu ziyaret 8 Eylül 1981'de Devlet Başkanı Kenan Evren'in resmi konuğu olarak Kuveyt Devlet Başkanı Cabir el-Ahmet el-Sabah tarafından gerçek-

leştirilmiştir. Bu ziyaret o dönem de Körfez'den Türkiye'ye devlet başkanı düzeyinde ilk ziyaret olması dolayısıyla hükümet çevrelerinde “tarihi” olarak nitelenmiştir (Milliyet, 1981). Sonrasında 1982 ve 1985 yıllarında Kenan Evren Kuveyt'e (Milliyet, 1982), dönemin Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu Katar'a (Milliyet, 1985) bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerde geliştirilebilecek ekonomik işbirliği alanları üzerinde durulmuş ve birtakım ortak projelere imzalar atılmıştır. Yine 1990'lı yıllarda da Körfez ülkeleri ile ilişkiler birtakım vergi uygulamaları, endüstriyel ve teknik işbirliğini kapsayan ekonomik anlaşmalar ile geliştirilmeye çalışılmıştır (Akkaya, 2013: 20). Fakat daha önceden de belirtildiği gibi sözü edilen bu dönemlerde Körfez ülkeleri ile kurulan ilişkiler bölgesel düzeyde kalmış ve KİK ile kurumsal düzeyde bir ilişki geliştirilmemiştir.

Türkiye'nin KİK ile kurduğu kurumsal ilişkinin başlangıcı 30 Mayıs 2005 tarihinde Bahreyn'in başkenti Manama'da imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ve KİK Üyesi Ülkeler Arasında Ekonomik İşbirliğine İlişkin Çerçeve Anlaşması”na dayanmaktadır. 15 Kasım 2005'te ise Riyad'da Türkiye-KİK Serbest Ticaret Anlaşması müzakereleri başlamıştır. Türkiye ve KİK arasında başlayan kurumsal ilişkiler Türkiye açısından bölgesel bir aktör olma yolunda iktisadi ve siyasi açıdan önemli bir adımı teşkil ediyordu. Körfez ülkeleri açısından ise Türkiye, ekonomik ilişkiler bakımından önemli bir partner iken bölgesel güç dengeleri açısından da özellikle Suudi Arabistan için oldukça önemliydi. Zira o dönem Amerikan işgali ile Irak'ta mezhepsel dengelerin değiştiği ve Irak'ın, İran'ın Şii etkisine açık hale geldiği bir dönemdi. Bu etki gerek önemli oranda Şii nüfuzu barındıran Suudi Arabistan gerekse de güçlü bir Sunni bloku temsil eden diğer Körfez ülkeleri açısından büyük bir tehditti. Dolayısıyla Türkiye ile kurulacak ilişkiler KİK ülkeleri için İran'ın etkisini ve bölgesel güç dengesini dengeleyebilecek bir niteliğe sahipti (Baybars, 2015: 157). Sözü edilen bu sebepler karşılıklı olarak kurulacak ilişkilere verilen önemi arttırdı ve ikili ilişkiler gelişerek devam etti.

Türkiye ve KİK arasında gelişerek devam eden ilişkilerde 2008 yılı bir dönüm noktası oldu. 2 Eylül 2008 tarihinde Cidde’de yapılan Türkiye-KİK Dışişleri Bakanları Toplantısında Türkiye ve KİK arasında stratejik diyalog mekanizması tesis eden Mutabakat Muhtırası imzalandı. Stratejik diyalog mekanizması ile Türkiye Stratejik Diyalog Ortağı olarak ilan edilmiş ve ilişkilerin ekonomik alanın yanında siyasi ve kültürel alanlarda da derinleştirilebilmesine yönelik adım atılmıştır. Mutabakat uyarınca taraflar periyodik olarak “Türkiye-KİK Stratejik Diyalog” temelli Bakanlar Toplantısı yapmaya karar vermişlerdir. Söz konusu mutabakat KİK’in üye ülkeler dışında bir ülkeyle sahip olduğu ilk düzenli danışma sürecini oluşturması bakımından büyük önem taşımaktadır ve karşılıklı olarak ikili ilişkilere verilen önemi göstermektedir (Diriöz, 2009: 80). Stratejik diyalog anlaşması temelinde düzenlenen ikinci Bakanlar Toplantısı 8 Temmuz 2009’da İstanbul’da, 3. Bakanlar Toplantısı ise 17 Ekim 2010 tarihinde Kuveyt’te gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda 2011- 2012 yılları için ticaret, yatırım, enerji, ziraat, gıda güvenliği, ulaşım ve taşımacılık, kültür, medya ve sağlık konularında işbirliğine dayalı eylem planı çıkarılmıştır. 4. Bakanlar toplantısı ise 2012 yılı 28 Ocak’ta İstanbul’da düzenlenmiştir (Fadhel, 2016: 132-133).

Türkiye ve KİK arasında ilerleyen ilişkiler ve karşılıklı başlatılan diyalog mekanizması ile iktisadi ilişkilerde ciddi gelişmeler kaydedildi. Sayısal verilere bakıldığında Türkiye ile KİK ülkeleri arasındaki ticaret hacmi 2002’de 1,5 milyar Dolar iken 2011’de 12,5 milyar dolara yükselmiştir (Turk Press, 2017). Bu rakamın 2016 yılı sonunda ise 16 milyar dolara ulaşmış olduğu görülmektedir (Milliyet, 2016). Bununla birlikte Türkiye’nin 2007-2016 yılları arasında Suudi Arabistan, Bahreyn ve Katar’a yapmış olduğu ihracat yaklaşık 33 milyar dolara ulaşmıştır (Daily Sabah, 2017). Ayrıca gelişen bu ilişkiler turizme de yansımış ve 2016 yılında Körfez ülkelerinden Türkiye’ye gelen turist sayısı 750 bini bulmuştur (The New Khalij, 2016).

Türkiye’nin Körfez ülkeleriyle ekonomik ilişkileri gelişerek de-

vam ederken KİK ile kurulan kurumsal ilişkide 2012-2016 yılları arasında bir gerginlik süreci yaşanmıştır. Bu gerginliğin temel nedeni ise 2011 Arap Ayaklanmaları ile başlayan yeni süreçte Türkiye ve KİK ülkelerinin bazı siyasi meselelerde birbirine zıt tutumlar izlemiş olmalarıydı. İkili gerginliğe sebep olan ve Stratejik Diyalog Bakanlar Toplantısı'nın 4 yıl boyunca yapılmasını engelleyen en temel mesele Müslüman Kardeşler konusunda Türkiye ve Körfez ülkelerinin muhalif konumlarda yer alması oldu. Özellikle Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt'in mevcut politik sistemlerine ve ulusal güvenliklerine tehdit olarak gördükleri Müslüman Kardeşler'in Türkiye tarafından açık bir dille desteklenmesi ve hatta örgüt ileri gelenlerinin Türkiye'de misafir edilmeleri bahsi geçen Körfez ülkelerinin tepkisine neden olmuştur. Fakat 2016 yılında kurumsal düzeyde yaşanan bu gerginlik son bulmuş ve 4 yıl aradan sonra 12-13 Ekim tarihlerinde 5. Stratejik Diyalog Bakanlar Toplantısı Suudi Arabistan'da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 2016 yılı içinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn ve Kuveyt liderleri ile sayısı 12'yi bulan özel zirve toplantıları gerçekleştirmiştir (Turkey-Post, 2016). Bu gelişmelere ek olarak 1-2 Kasım 2016 tarihlerinde TOBB ve Körfez İşbirliği Konseyi Odaları Federasyonu tarafından Manama'da 2. Körfez-Türkiye İş ve Yatırım Forumu düzenlenmiştir. Forumda Türk iş adamlarının Körfez ülkelerindeki iş adamlarıyla yaklaşık 380 milyon dolarlık ticari görüşme yaptığı belirtilmiştir (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2016).

Toparlanacak olursa KİK ve Türkiye'nin kurumsal ilişkileri 2005 gibi geç bir tarihte başlamış fakat bu tarihten günümüze özellikle iktisadi alanda oldukça önemli gelişmeler kat edilmiştir. Gerek KİK bölgesi gerekse Türkiye, ülkelerinin Ortadoğu'da en istikrarlı ekonomik ve siyasi yapıya sahip olmalarından dolayı ikili ilişkileri oldukça önemli görmektedir. Ayrıca iktisadi ve siyasi alanlarda geliştirilecek ilişki ve işbirlikleri taraflar nezdinde bölgesel güç dengeleri açısından da önemli görülmektedir. Bu sebeplerle ikili ilişkilerin ge-

liştiği süreçte birtakım bölgesel meselelerde yaşanan muhalif tutumların ilişkilerde ciddi bir hasara yol açmasına izin verilmemiş ve ilişkiler karşılıklı olarak geliştirilmeye devam etmiştir.

Gelişen Sekiz Ülke (D-8)

D-8 1997 yılında Refahiyol Hükümeti döneminde küresel bir örgüt olma amacı ile Türkiye'nin öncülüğünde kurulan bir örgüttür. Örgüt resmi olarak 15 Haziran 1997 tarihinde İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır ve Nijerya'nın katılımıyla İstanbul'da gerçekleştirilen Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi'nde yayınlanan "İstanbul Deklarasyonu" ile kurulmuştur (T.C. Ekonomi Bakanlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü: 1). Yayınlanan deklarasyona göre D-8'in, "Grubun ortak hedef, amaç ve ilkelerine inanan ve ortak bağlara sahip olan diğer gelişmekte olan ülkelerin üyeliğine açık küresel bir örgüt olması" kararlaştırılmıştır (Sabah, 1997). Örgüt üye ülkeler arasında ekonomik ve ticari işbirliğinin geliştirilmesine yönelik bir oluşum olup temel amaçları şu şekildedir: kalkınma yolunda olan üye ülkelerin dünya ekonomisi içindeki konumlarını iyileştirmek, ticari ilişkilerini çeşitlendirmek ve ticaret alanında üye ülkelere yeni imkanlar yaratmak, uluslararası seviyede karar verme mekanizmalarına güçlü biçimde katılımlarını sağlamak ve ülke halklarının yaşam seviyesini yükseltmektir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Örgüte üye olan ülkelerin hepsi aynı zamanda İT'ye de üye olup İT içinde teknolojik ve ekonomik kalkınma düzeyleri, ticari potansiyelleri ve nüfusları itibariyle önde gelen ülkelerdir.

D-8'in Türkiye siyasetindeki yerine bakıldığında, örgüt Refahiyol Hükümeti döneminde Türkiye'nin liderliğinde İslam ülkelerini bir araya getirerek dünya ekonomi ve siyasetindeki görünürlüklerini arttıracak bir proje olarak büyük amaçlarla kurulmuştur. Fakat örgüt kurulduktan çok kısa süre sonra Refahiyol Hükümeti'nin istifası, örgütün de kuruluş amaçlarını gerçekleştirememesine yol açmıştır. Bununla birlikte AK Parti döneminin Türkiye dış politikasına yeni bir boyut ge-

tirmesi ile D-8'in yeni bir dinamizm kazandığını söylemek mümkündür. Fakat günümüzde de bu dinamizm beklenenin altındadır.

Türkiye ve D-8 İlişkileri

D-8'in temelleri Necmettin Erbakan'ın başbakanlığı döneminde 22 Ekim 1996 tarihinde yukarıda sözü edilen üye ülkelerin katılımıyla İstanbul'da düzenlenen "Kalkınmada İşbirliği Konferansı" ile birlikte atılmıştır. Erbakan, bu örgütün kurulmasına ön ayak olan temel aktör olup hedefi, İslam ülkelerinin ekonomik bir örgütlenme temelinde bir araya gelerek dünya ekonomisinde söz sahibi olmasıdır (Taştekin, 2006: 241). Hatta bu hedefi yansıtması bağlamında örgütün ilk olarak sekiz İslam ülkesini temsil etmesi amacıyla "Müslüman Sekizler (M-8)" ismiyle kurulması kararlaştırılmıştır. Fakat sonrasında gerek Türkiye iç siyasetinde yol açabileceği tepkiler gerekse de ekonomik örgütlenmenin evrensel niteliklerine uymayacağı sebepleriyle örgütün isminin Gelişmekte olan Sekizler kavramının İngilizce ifadesi olan "Developing 8 (D-8)" olmasına karar verilmiştir (Taştekin, 2006: 227). Erbakan'ın dış politika anlayışını yansıtan bu örgüt hedeflendiği gibi 1997 yılı Haziran ayında kurulmuş fakat Erbakan'ın aynı ay Başbakanlık'tan istifa etmesi ve siyasetten uzaklaştırılması D-8'in uzun dönem akim kalmasına sebep olmuştur.

Türkiye devleti, İslamcı referanslar temelinde şekillenen bir dış politika çıktısı olan D-8'e Erbakan'ın siyasetten uzaklaştırılmasından sonra fazla önem vermemiştir. Örgütün zirvelerine Cumhurbaşkanı düzeyinde katılım sağlanmış fakat örgütün kuruluş amaçları yolunda somut adımlar atılmamıştır. Dolayısıyla D-8 ilk on yılında, toplantıların gerçekleştirilmesi gibi teknik şartlarının yerine getirilmesi dışında herhangi bir gelişme elde edememiştir. D-8'in tekrar bölgesel ilişkilerde önemli görülerek somut projelere dahil edilmesi yine İslamcı fikirlerin yer aldığı dış politika anlayışına sahip AK Parti hükümeti ile gerçekleşmiştir. Bu çerçevede ilk önemli adım 2006 yılında Endonezya'da düzenlenen Zirve toplantısında atılmıştır. Bu top-

lantıda “Gümrük Alanında İdari Yardımlaşma İşbirliği Anlaşması” ve “D-8 Üyesi Ülkeler Arasında Tercihli Ticaret Anlaşması” imzalanmıştır. (Dünya Bülteni, 2006) Bu anlaşmalar ile örgütün uzun süredir durağan olan yapısının aktif hale getirilmesi ve üyeler arası ticari işbirliğinin artırılması amaçlanmıştır.

2006 yılında imzalanan D-8 Üyesi Ülkeler Arasında Tercihli Ticaret Anlaşması örgüte yapısal bir canlılık getirmiş olsa da örgüt tarihinde dönüm noktası kabul edilen gelişme 22 Kasım 2012’de Pakistan’da düzenlenen Sekizinci D-8 Zirvesi’dir. Zira Pakistan’ın başkenti İslamabad’da düzenlenen zirvenin önemini, zirve öncesinde dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan şu sözleri ile ifade etmiştir: “Merhum Necmettin Erbakan hocamızın gayretleriyle teşekkül eden D-8 oluşumunun daha aktif ve daha belirleyici roller üstlenmesi için Pakistan’da 8 ülke olarak bir araya geleceğiz. Ziyaretimiz esnasında Pakistan Cumhurbaşkanı ve Başbakan’ın yanı sıra zirveye katılan tüm liderlerle gerek ikili, gerek üçlü, gerekse toplu olarak görüşmelerimiz olacak.” Ayrıca zirvede dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu tarafından örgütün hukuki zeminini teşkil eden bir Şartı’nın olmamasına binaen önerilen “D-8 Ekonomik İşbirliği Şartı” imzalanmıştır. Bu şartın kabulü ile örgütün ilerleyen dönemde güçlü bir kurumsal temele ve işbirliği projelerine rehberlik edecek kapsamlı bir yol haritasına kavuşması amaçlanmıştır. Bununla birlikte zirvede “2012 İslamabad Barış ve Refah İçin Demokratik Ortaklık Deklarasyonu” yayınlanmış ve “2012-2030 D-8 Küresel Vizyon” Belgesi ilan edilmiştir (Eighth D-8 Summit, 2012).

2012 yılındaki zirvede Türkiye’nin öncülüğünde imzalanan Örgüt Şartı ve örgütün yeni vizyonunun ortaya konulması ile kurumsal kimlik güçlendirilmiş ve örgüte belli bir dinamizm kazandırılmıştır. Bu çerçevede örgütün ekonomik hacmine bakıldığında kurulduğu tarihte üye ülkeler arasındaki ticaret hacmi 20 milyar Dolar iken 2017 yılı itibari ile bu rakamın 120 milyar dolara çıktığı görülmektedir. Söz konusu rakamın 2018 yılında da 500 milyar dolara çıkması he-

deflenmektedir (Anadolu Ajansı, 2017).

Toparlanacak olursa D-8 ilk olarak İslam ülkelerinin ekonomik bir örgütlenme temelinde bir araya gelerek dünya ekonomisinde söz sahibi olma düşüncesi temelinde kurulmuştur. Fakat Türkiye iç siyasetindeki değişiklikler ve bunun getirdiği ideolojik farklılıklar örgütün uzun süre işlevsel bir başarı elde etmesine mani olmuştur. AK Parti döneminde ise örgüt gerek kurumsal kimliği gerekse faaliyetleri açısından önemli bir mesafe kat etmiştir. Bununla birlikte yine de bugün örgütün kuruluş amacının oldukça uzağında kaldığı ve yalnızca üye ülkelere işbirliğini geliştirme zemini sunan bir forum niteliğinde olduğu söylenmelidir.

Arap Ligi (AL)

Arap Ligi (Arap Birliği) II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlıklarını kazanan Mısır, Irak, Lübnan, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan ve Yemen tarafından 22 Mart 1945'te Kahire merkezli olarak kurulmuştur. Daha sonra bağımsızlıklarını kazanan Libya, Sudan, Fas, Tunus, Kuveyt, Cezayir, Filistin, Bahreyn, Umman, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Moritanya, Somali, Cibuti ve Komar Adaları'nın da Birliğe katılmasıyla örgüt bugün 22 üyeden oluşmaktadır.²

Örgütün üç temel amacı bulunmaktadır ve bu amaçlar şöyledir: Arap ülkeleri arasında işbirliği ve dayanışmayı güçlendirmek, Arap ülkelerini ilgilendiren konularda ortak tutum geliştirmek ve Arap ülkelerinin çıkarları doğrultusunda çalışmaktır. Arap Birliği zaman içerisinde İsrail-Filistin ihtilafının çözümü, Lübnan'daki iç savaşın sona erdirilmesi, Irak'taki gruplar arasında uzlaşının sağlanması gibi konularda aktif rol oynamaya gayret etmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Fakat Birlik için en temel siyasi ortak nokta Arap Birliği Şartı'nın birinci ekinde değinilen Arap – İsrail uyuşmazlığı ve Filistin meselesidir. Buna göre Filistin sorunu tüm Arap ülkelerinin ortak me-

2. Suriye'nin üyeliği ülkede yaşanan iç savaş nedeniyle askıya alınmıştır.

selesidir ve Filistin bağımsız bir devlet olana kadar üye devletler bu konuda gayret gösterecektir. Günümüzde de Filistin meselesi tüm Arap Birliği zirvelerinin ortak konusu ve Birliği ayakta tutan en temel meseledir (Dönmez, 2015: 179).

Arap Birliği-Türkiye ilişkilerine bakıldığında ilk söylenmesi gereken ve ilişkileri belirleyen temel konu ilişkilerin ekonomiden ziyade siyaset temelinde şekillenmiş olmasıdır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse Türkiye'nin Arap Birliği ile kurduğu kurumsal ilişki, Türkiye'nin Birliğe üye devletler ile kurduğu bölgesel ilişkiye göre şekillenmiştir. Bu durumda da Türkiye-Arap Birliği ilişkileri hakkında uzun süreli bir istikrar döneminden bahsetmek zor olmaktadır. İkili ilişkileri belirleyen temel meselelere bakıldığında 1945'ten 2000'li yıllara ve 2000'den günümüze alınacak şekilde bir dönemlendirme yapılabilir. Bu tarih aralıklarından ilkinde Arap Birliği-Türkiye ilişkilerini belirleyen temel sorunlar Suriye-Türkiye arasındaki Hatay meselesi, Türkiye'nin İsrail'i tanınması ve İsrail ile geliştirdiği ilişkiler, Türkiye'nin Suriye ve Irak ile yaşadığı su sorunudur. 2000'li yıllardan günümüze gelen süreçte ise AK Parti'nin Arap ülkeleriyle sıcak ilişkilere dayanan politikalarıyla Türkiye Arap Birliği ile ilişkilerini geliştirmiş, Birlik'te gözlemci üye statüsünü elde etmiş ve ikili ilişkilerde daha istikrarlı bir sürece girilmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin Kuzey Irak'ta dönem dönem gerçekleştirdiği operasyonlar ve 2011 Arap ayaklanmaları ile Suriye ve Mısır'a karşı izlediği politikalar Birlikle ilişkilerin de gerilmesine sebep olmuştur.

Türkiye ve Arap Ligi İlişkileri

2000'li yılların başlarına kadar Türkiye ve Arap Ligi ilişkilerini etkileyen en temel meseleler Hatay meselesi, Türkiye-İsrail ilişkileri ve su sorunuydu. Öncelikle Hatay meselesinden başlamak gerekirse, Suriye 1946 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra Suriye yönetimi Türkiye'nin Hatay üzerindeki egemenliğinin hukuk dışı olduğunu ve bu konunun tıpkı Filistin sorunu gibi tüm Arap dünyasını ilgilendir-

diğini belirtmiştir (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2002: 616). Suriye Türkiye ile ilişkilerde Hatay konusunu daima gündemde tutmuş ve bu sebeple Arap liderleri de Hatay'a Suriye'nin Türkiye tarafından koparılmış bir parçası gözüyle bakmışlardır. Bu durum da Hatay meselesinin iki komşu ülke arasındaki bir mesele olmasından çok Türk-Arap meselesi olarak algılanmasına ve Türkiye-Arap Ligi ilişkilerinin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur (Dönmez, 2015: 197).

İkinci mesele olarak Türkiye-İsrail ilişkilerinin Türkiye-Arap Ligi ilişkilerine etkisine bakıldığında burada en önemli tarih Türkiye'nin İsrail'i tanıdığı 1949 yılıdır. Türkiye Batı yanlısı politikalarının bir sonucu olarak İsrail'i tanımasıyla İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuş ve Arap ülkelerinden büyük tepki almıştır. Türkiye'nin İsrail konusundaki bu tavrı en temel meselesi İsrail-Filistin sorunu olan Arap Ligi ile ilişkilerini doğrudan olumsuz bir şekilde etkilemiş ve belki en önemlisi Arap Ligi'nin Türkiye'ye karşı uzun süre devam edecek olan önyargılı ve şüpheli bir tavrına neden olmuştur. Zira bu tavrın en açık göstergelerinden biri 1996 yılında Türkiye ve İsrail arasında imzalanan askeri anlaşma üzerine ortaya çıkmıştır. Arap Birliği Genel Sekreter Yardımcısı Türkiye-İsrail arasında imzalanan söz konusu anlaşmanın Suriye, Lübnan, Irak ve diğer Arap ülkeleri için doğrudan bir tehdit ve İsrail ile Türkiye'nin Arap ülkelere karşı kötü niyetlerinin göstergesi olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 1996a). Dolayısıyla Türkiye'nin İsrail'i tanıması ve sonrasında geliştirdiği ilişkiler, Arap Ligi ile ilişkilerini olumsuz etkileyen en önemli konulardan olmuştur.

Türkiye-Arap Ligi ilişkilerini etkileyen üçüncü sorun Türkiye, Suriye ve Irak arasında ortaya çıkan su sorunudur. Bu sorun Fırat ve Dicle sularının paylaşımı konusunda yaşanmıştır. Türkiye, Fırat ve Dicle Nehirlerini "sınırı aşan sular" olarak tanımlarken Suriye ve Irak "uluslararası sular" olarak görmekte ve Türkiye'nin bu nehirler üzerinde tek başına tasarruf hakkı olmadığını savunmaktadır (Dönmez, 2015: 197). Türkiye'nin 1980'li yıllarda GAP Projesine başlaması ise sorunun da-

ha da tırmanmasına yol açmış ve Suriye, Türkiye ile arasındaki su sorununu Arap Ligi gündemine taşımıştır. Arap Ligi, toplantı sonucunda çıkan kararda Türkiye’yi Dicle-Fırat sularının yeniden paylaşılması konusunda Suriye ve Irak ile diyaloga çağırması ve Türkiye’yi iki nehir üzerinde Suriye ve Irak’a danışmadan yürüttüğü bütün baraj projelerini durdurmaya davet etmiştir (Milliyet, 1996b). Sonuç olarak Hatay sorununda olduğu gibi su sorununda da bölgesel ilişkilerdeki gerginlik Arap Birliği gündemine taşınmış ve bu durum Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.

2000’li yıllara gelindiğinde AK Parti Hükümeti ile birlikte Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerinde önemli gelişmeler elde ettiği söylenmelidir. Öncelikle 22 Eylül 2004 tarihinde ikili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla “Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ile Arap Ligi Genel Sekreterliği Arasında Mutabakat Muhtırası” imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre taraflar ortak çıkarları bulunan bölgesel ve uluslararası konularda eşgüdümü artırmak amacıyla siyasi diyalogu geliştirecek ve siyasal-ekonomik işbirliği alanları kuracaklardır (Resmi Gazete, 2009). Daha sonra 6 Eylül 2006 tarihinde Arap Ligi Dışişleri Bakanları Konseyi toplantısında Türkiye ile Arap Ligi arasında siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmek amacıyla Türk-Arap İşbirliği Forumu (TAF) kurulması kararı alınmıştır. Bu forumu kuran anlaşma 3 Kasım 2007 tarihinde İstanbul’da imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Türkiye ve Arap Ligi siyaset ve güvenlik, ekonomi, kültür, sosyal kalkınma ve Medeniyetler İttifakı Girişimi’nin güçlendirilmesi konularında işbirliği yapacaklardır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı). Ayrıca Türk Arap İşbirliği çerçevesinde her sene Dışişleri Bakanları seviyesinde İşbirliği Forumu düzenlenmesine karar verilmiştir. Bu karar doğrultusunda da 2008 (İstanbul), 2009 (Şam), 2010 (İstanbul), 2011 (Rabat) ve 2012 (İstanbul) tarihlerinde Türkiye-Arap Ligi arasında İşbirliği Forumları düzenlenmiştir (Jameat Alduval Alarabiyye). Bütün bu gelişmelere ek olarak 2010 yılında Türkiye, Arap Liginde gözlemci olma statüsünü de elde etmiştir.

Türkiye-Arap Ligi ilişkileri 2004 yılından itibaren 2012 tarihine kadar iyi giderken Arap Ayaklanmaları ile değişen bölgesel dengeler Türkiye-Arap Ligi ilişkilerini de etkilemiştir. Öncelikle Türkiye'nin Suriye'de başlayan iç savaşın doğrudan bir tarafı haline gelmesi Arap Ligi'nin tepkisine neden olmuştur. Bu tepkinin önemli bir yansıması 2012 yılında Arap Ligi zirvesinde yaşanmış ve Suriye meselesinin konuşulacağı zirveye gözlemci statüsünde olan Türkiye çağırılmamıştır (Hurriyet Daily News, 2012). Türkiye'nin kendisini de fazlasıyla ilgilendiren ve gözlemci olduğu bir toplantıdan dışlanmasına sebep olarak Türkiye'nin Suriye siyasetinin, Suriye'nin iç işlerine müdahale olarak yorumlanması ve Arap Ligi üyelerinin bundan rahatsız olması gösterilebilir. Sonrasında 2013'te Mısır'da yaşanan darbeye Türkiye'nin yine açık bir şekilde darbe karşıtı bir tavırla taraf olması Mısır ile ilişkilerinin bozulmasına yol açmış ve bu durum Arap Ligi ile ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. Bunlarla birlikte Arap Ligi 2015 yılında da Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK'ya yönelik gerçekleştirdiği hava operasyonlarını kınamış ve Türkiye'yi Irak'ın tüm topraklarındaki egemenliğine saygı göstermeye davet etmiştir (Yeni Akit, 2015).

Sonuç olarak görüleceği üzere Türkiye ve Arap Ligi arasında 2004 yılında başlayan olumlu gelişmeler yine bölgesel sorunlar sebebiyle ilerleme imkânı bulamamıştır. Bu durumda Türk-Arap İşbirliği çerçevesinde düzenlenen forumların da sonuncusu 2012 yılında İstanbul'da gerçekleşmiş ve sonrasında yeni bir forum düzenlenmemiştir. Bu çerçevede Arap Ligi ve Türkiye'nin ilişkilerine genel bir tarihsel perspektiften bakıldığında ilişkilerin bir türlü kurumsal bir form yakalayamadığı ve daima bölgesel sorunların gölgesi altında şekillendiği söylenebilmektedir.

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT-ECO)

ECO İran, Türkiye ve Pakistan'ın kurucu üye oldukları ticari ve ekonomik işbirliğine dayalı devletler arası bir örgüt olup örgütün diğer üyeleri Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan,

Türkmenistan ve Afganistan'dır. Örgütün temeli ilk olarak 1964 yılında İstanbul'da İran, Türkiye ve Pakistan'ın bir araya gelerek bölgesel işbirliğini geliştirmek amacıyla kurdukları Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (Regional Cooperation for Development) (RCD) ile atılmıştır. 1977 yılında İzmir Anlaşması ile yasal statüsüne kavuşan RCD'nin, 1979 yılında İran'da meydana gelen İslam Devrimi'nden sonra faaliyetleri askıya alınmış ve örgüt işlevsiz hale gelmiştir. Fakat 1980'li yılların başında sözü edilen üç kurucu üye ülkenin de ekonomik olarak önemli gelişmeler yakalaması tekrar bir araya gelmelerini sağlamıştır. Bu doğrultuda 1985 yılında İran, Türkiye ve Pakistan yine İzmir Anlaşması temel alınarak Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nı kurmuşlardır. Örgütün merkezi RCD'de olduğu gibi yine Tahran olarak belirlenmiştir. Örgüt özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlık kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın katılımıyla ekonomik anlamda önemli bir canlılık kazanmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

ECO'nun temel hedefi üye ülkelerin kalkınmalarına katkıda bulunmak, ECO bölgesi içinde ticari engelleri kaldırmak ve bölge içi ticareti geliştirmek, ECO bölgesinin küresel pazarlarla bütünleşmesini teşvik etmek ve üye ülkeler arasındaki kültürel ve tarihi bağları güçlendirmektir. Bu çerçevede örgüt için belirlenen hedefler şu şekildedir: ECO bölgesinin kaynaklarının harekete geçirilmesi, ECO bölgesinin tarım ve sanayi potansiyelinin etkin kullanımı, üye ülkelerin birbirleriyle ve dünya ile bağlantısını sağlayan ulaştırma ve haberleşme altyapısının geliştirilmesi, bölgede ekonomik serbestleşme ve özelleştirmenin sağlanması, uyuşturucu ticaretinin önlenmesi, ekoloji ve çevrenin korunması (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

Türkiye siyasetinde ECO'nun yerine bakıldığında, özellikle 2000 sonrası Türkiye'de yaşanan ekonomik gelişme ile birlikte ECO, bölgesel işbirliğini geliştirecek önemli bir forum olarak görülmektedir. Türkiye açısından ECO bölgesi, Doğu ile Batı'yı bir araya getiren geo-

stratejik konumu ve zengin enerji-doğal kaynakları ile ekonomik kalkınma ve işbirliği için büyük olanaklar vaat etmektedir. Zira 2010 yılında Türkiye'de düzenlenen ECO Zirvesinde dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ECO'ya atfedilen önemi şu ifade ile göstermiştir: “Eskiden ‘İpek Yolu’, ‘Baharat yolu’ olarak anılan bu güzergâhı, ülkelerimizin kolektif refahını artıracak bir enerji, ticaret, iletişim ve ulaşım koridoru haline getirmek temel önceliğimiz olmalıdır” (Haberler, 2010). Bu çerçevede Türkiye siyasetinde ECO'nun önemi ilk olarak bu bölgenin barındırdığı kalkınma potansiyeline bağlıdır. Türkiye bu potansiyelden yararlanarak bölgeyi ticaret, enerji ve nakliyat koridoruna çevirmeyi hedeflemektedir (Timetürk, 2017).

Bununla birlikte bölgenin sahip olduğu bu potansiyelin gereğince kullanılması halinde ECO'nun Batılı ekonomik örgütlere alternatif güçlü bir örgüt olabileceği belirtilmektedir. İkinci olarak, ECO Türk Devletleri bir araya getiren tek ekonomik kuruluş olması bağlamında Türkiye'ye bu devletlerle geliştirebileceği işbirliği ve dayanışma platformu sunmaktadır (Rzayev, 2011). Üçüncü olarak ise Türkiye tarihsel olarak birçok siyasi meselede zıt düştüğü komşusu İran ile ECO çatısı altında ekonomik ve kültürel işbirliği olanakları yakalamaktadır. Bu gibi sebepler çerçevesinde Türkiye, ECO ile ilişkilerini oldukça canlı tutmakta ve ECO'nun geliştirilmesi için önemli projelerde yer almaktadır.

Türkiye ve ECO İlişkileri

Türkiye'nin 1985 yılında kurucu üye olarak ECO'ya dâhil olması “çok boyutlu dış politika” ve “ekonomik karşılıklı bağımlılık” ilkeleri çerçevesinde bir dış politika izlemeye çalışan dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın inisiyatifi ile olmuştu. Özal başta ABD olmak üzere Batı'ya olan bağımlılığın azaltılmasının yolunun dış politikanın çeşitlendirilmesi ve komşular ile kurulacak ticari ilişkilerden geçtiğini düşünüyordu (İnat, 2015: 8, 9). Bu çerçevede Türkiye ECO'yu hem ticari ilişkilerini çeşitlendirebileceği hem de komşusu İran ile ilişkilerini geliştire-

rebileceği bir platform olarak görmüştür. 1992 yılında Türk Devletlerin ECO'ya katılması ise Türkiye için örgütün önemini arttırmıştır. Zira Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ECO, Türk devletlerinde etkili olmaya çalışan Türkiye için önemli bir etkinlik alanı sunmuştur. Fakat tüm bu gelişmelerin yanı sıra ECO'nun Türkiye siyasetinde öneminin artması ve örgütle ilişkilerde Türkiye'nin aktif rol alması 2000 sonrasına denk gelmektedir. Bu durumun en temel iki sebebi AK Parti'nin izlemiş olduğu aktif-çok boyutlu dış politika ve Türkiye'nin ekonomik alanda ciddi gelişmeler elde etmiş olmasıdır.

Türkiye'nin 2000 sonrasında ECO ile ilişkilerinde önemli gelişmeler elde ettiği göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin bu ilişkide aktif bir siyaset izlediği ve örgütün kurumsal gelişmesine önyak olduğu üç temel husus vardır. Bunlar ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, ECO Ticaret Anlaşması (ECOTA) ve ECO Ulaşım Koridoru'dur.

1. ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası (ECO Bank): ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, Türkiye, İran ve Pakistan tarafından Ağustos 2005'te, bölgesel entegrasyonu hızlandırmak ve ECO bölgesinde ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla kurulan uluslararası bir finans kuruluşudur. Bankanın kuruluş maddeleri 1995 yılında İslamabad'da gerçekleştirilen 3. ECO Zirvesi'nde imzalanmış ve 2008 yılında banka İstanbul merkezli olarak faaliyetlerine başlamıştır. Bankanın temel hedefi bölgesel finans altyapısı temelinde birleştirici bir öge olmak ve ECO üye devletlerinde pazar ekonomilerinin, ekonomik büyümenin ve diğer ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini desteklemektir (Baykal, 2009). Fakat banka, faaliyetlerinin başlaması üzerinden bir hayli geçmiş olmasına rağmen, diğer çok-uluslu kalkınma bankaları gibi, istenilen düzeye ulaşamamıştır. Zira ECO içindeki tüm ülkeler bankaya üye değildir. Bu sebeple Türkiye ECO zirve ve komisyonlarında ECO Bank ile ECO bölgesinin yakalayacağı gelişmeyi vurgulamakta ve tüm üye ülkeleri ECO Bank'a üye olmaya çağırılmaktadır.

2. ECO Ticaret Anlaşması (ECOTA): ECOTA Türkiye, Afganistan, İran, Pakistan ve Tacikistan tarafından 17 Temmuz 2003'te imza-

lanmıştır. Anlaşmanın hedefi ECO içinde gümrük vergilerinin azaltılması ve örgüt içi ticaret hacminin genişletilmesidir. Anlaşma 2008 yılında yürürlüğe girmiştir fakat ECO içinde çoğu ülkenin taraf olmaması sebebiyle fiili olarak uygulanamamaktadır. Türkiye ECOTA'nın imzalanması hususunda en fazla çaba gösteren ülkedir ve katıldığı tüm ECO platformlarında üye ülkeleri anlaşmaya taraf olmaya çağırmaktadır. Türkiye'nin özellikle dikkat çektiği husus ECO bölgesinin önemli bir ekonomik kalkınma potansiyeline sahip olmasına rağmen bölge içi ticaret hacminin yüzde yedi gibi az bir rakamda kalmış olmasıdır. Bu sebeple Türkiye bölgenin potansiyelinden yararlanılması ve ECO'nun asıl amacına ulaşması açısından ECOTA'yı bir zorunluluk olarak görmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2012).

3. ECO Ulaşım Koridoru: ECO bölgesinde Türkiye ve bölge ülkeleri arasındaki ticaret akışının kolaylaştırılması ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi için Türkiye ECO bölgesinde ulaşım ve taşımacılık koridorunun kurulmasına büyük önem vermekte ve bu konudaki çalışmaları desteklemektedir. Bu çerçevede 16 Nisan 2012 tarihinde gerçekleştirilen İslamabad-Tahran-İstanbul (ITI) Koridoru 1. Toplantısı ile Türkiye, İran ve Pakistan arasında yeni bir uluslararası karayolu koridoru oluşturulmasına karar verilmiştir. Ayrıca Kırgızistan-Tacikistan-Afganistan-İran (KTAI) arasında da KTAI Koridoru tesis edilmesi kararlaştırılmıştır. Türkiye oluşturulan bu ulaşım koridorları ile taşımacılık işlemlerinin uluslararası standartlar çerçevesinde hızla gerçekleşeceği ve ECO ülkeleri arasında transit ticaretin gelişeceği hususlarına dikkat çekerek yapılan çalışmaları desteklemektedir (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

Netice olarak Türkiye, ECO ile ilişkilerinde bahsi geçen üç konu üzerinde ısrarla durmaktadır. ECO zirve ve toplantılarında Türkiye siyasetçileri ECO bölgesinin ekonomik ve ticari iş birliği bağlamında muazzam bir potansiyeli haiz olduğunu fakat bu potansiyelin yeterince kullanılmadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda 1 Mart 2017'de İslamabad'da düzenlenen 13. ECO Zirve'sinde Cumhurbaşkanı Tayyip

Erdoğan ECO bölgesinin 2015’te dünya nüfusu içindeki payının yüzde 6,2 olmasına karşılık dünya ticaretindeki payının sadece yüzde 2 olduğunu dile getirmiştir. Konuşmasının devamında Erdoğan ekonomik gelişme konusundaki bu geri kalmışlığın aşılması için üyelerin ECO Bank’a üye olmaları ve ECOTA’nın bir an önce faaliyete geçirilmesinin önemi üzerinde durmuştur (Ekotrent, 2017).

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’nin Ortadoğu’da öne çıkan bölgesel örgütlerle ilişkileri tarihsel olarak incelenmiş ve bu çerçevede Türk dış politikasındaki değişimler analiz edilmiştir. Bu doğrultuda ortaya çıkan sonuç Türkiye’nin AK Parti iktidarı ile birlikte bölgesel olarak düzen kurucu bir aktör olma politikası bağlamında Ortadoğu’daki bölgesel örgütlerle ilişki ve işbirliklerini arttırmış olduğudur. Bu örgütlerden özellikle İİT ile ilişkilerde önemli kazanımlar elde edilmiş ve Türkiye’nin bu ilişkilerde öncü bir aktör konumuna gelmesiyle Türkiye örgütte gündem oluşturma ve kurumsal bir yeniliğin sağlanmasında rol sahibi olmuştur. Türkiye’nin öncülüğünde kurulan D-8 yine AK Parti döneminde bölgesel ilişkilerde aktif kılınarak bölge ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir kurumsal niteliğe kavuşmuştur. Benzer şekilde KİK ile ilişkilerde de Türkiye Körfez ülkeleri ile ilişkilerini geliştirirken bu ilişkiler özellikle ekonomi konusunda Türkiye’ye önemli kazanımlar sağlamıştır. Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerine bakıldığında ise Türkiye’nin bu örgütle ilişkileri kurumsal olmaktan öte örgüt ülkeleri ile geliştirilen ilişkilere göre şekillenmiştir. Bu durum diğer bölgesel örgütlere nazaran Türkiye’nin Arap Ligi ile ilişkilerinin daha alt düzeyde seyretmesine sebep olmuştur. Son olarak ECO ile geliştirilen ilişkilere bakıldığında, ECO’nun bilhassa Türkiye’nin siyasi birçok konuda görüş ayrılığına düştüğü İran ile bir araya gelebileceği ortak bir platform sunması ikili ilişkilerin ekonomik olarak gelişmesinde büyük önem taşımaktadır.

Abstract: This study focuses on Turkey's relationship with Middle Eastern regional organizations by taking into account increasing importance of regional organizations in global politics. It aims to analyze the role of Middle Eastern regional organizations in Turkish foreign policy and bilateral relationship between Turkey and these organizations. Thus it presents paradigmatic shifts in Turkish foreign policy. In this framework, the study analyses changes in Turkish foreign policy by looking at Turkey's institutional relationship with the leading Middle Eastern regional organizations (Organization of Islamic Cooperation, Gulf Cooperation Council, D-8 Organization for Economic Cooperation, Arab League and the Economic Cooperation Organization) in historical perspective.

Keywords: OIC, GCC, D-8, The Arab League, ECO, Turkey, Foreign policy.

Kaynakça

- Akkaya**, Gülşah Neslihan (2013), **Körfez İşbirliği Konseyi: Krallar Kulübü ve Değişen Bölgesel Düzen**, SETA Analiz, Sayı 70.
- Alpkaya**, Gökçen (1991), "Türkiye Cumhuriyeti, İslam Konferansı Örgütü ve Laiklik", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 46 (1).
- Anadolu Ajansı** (2017, 15 Haziran), 3,7 trilyon dolarlık ekonomik güç 'D-8', <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/6266>. (31.05.2018)
- Arap Devletleri Ligi** (AL), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/arap-ligi.tr.mfa>. (31.05.2018)
- Ataman**, Muhittin (2006), "İKÖ: Müslüman Ülkelerin Birleşmiş Milletleri", (eds.) Şaban Çalış ve diğerleri (2006), **Uluslararası Örgütler ve Türkiye**, İstanbul: Çizgi Kitapevi *içinde*.
- Ataman**, Muhittin ve Ayşe Nur **Gökşen** (2014), **Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı**, SETA Analiz, Sayı 76.
- Atwan**, Abbas Fadhel (2016), **Alalaqat Alosevdiyye Alturkiyye: Saudi-Turkish Relations**, Arab Publishing and Distribution.

Balcı, Ali (2013), Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları (1nci Baskı).

Baybars, Samia (2015), Alhivar Al'istratijiu Alturkiu - Alkhalijiu vamustaqbaliamn mintaaqt Alkhalij: The Turkish-Gulf Strategic Dialogue and the Future of the Security of the Gulf Region, Arab Affairs, <http://www.arabaffairsonline.org/admin/uploads/samia.pdf>. (10.05.2018)

Baykal, Ömer Faruk (2009), “ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası ve ECO Bölgesinde Sürdürülebilir Kalkınma”, IV. Uluslararası Türk-Asya Kongresi.

Daily Sabah (2017, Şubat 12), Turkey aims strengthening business ties with Gulf states as Erdoğan starts 3-day-visit, <https://www.dailysabah.com/economy/2017/02/12/turkey-aims-strengthening-business-ties-with-gulf-states-as-erdogan-starts-3-day-visit>. (10.05.2018)

Demir, Yeşim (2016), **Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı'na Katılma Süreci**, Anka Enstitüsü.

Diriöz, Ali Oğuz (2009), “Türkiye-Körfez İşbirliği Konseyi İlişkileri”, **ORSAM**, 1 (6).

Doğan, Soner (2016), **Türkiye'nin Dönem Başkanlığı ve İslam İşbirliği Teşkilatı**, İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi.

Dönmez, Gökhan (2015), “Arap Birliği: Siyasi ve Hukuki Niteliği”, D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, 17 (1).

Dünya Bülteni (2006, 13 Mayıs), D-8 Yeniden Canlanıyor, <http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber&ArticleID=2919>. (31.05.2018)

Eighth D-8 Summit, 22 November 2012 Islamabad-Pakistan, <http://www.developing8.org/image/Booklet/8th%20D-8%20Summit.pdf>. (31.05.2018)

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, http://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati_eit_.tr.mfa. (31.05.2018)

Ekotrent (2017, 1 Mart), Tarihi fırsat! Türkiye için Erdoğan devrede, <http://ekonomi.haber7.com/turkiye-ekonomisi/haber/2269629-tarihi-firsat-turkiye-icin-erdogan-devrede>. (31.05.2018)

Fırat, Melek ve Ömer Kürkçüoğlu (2002), “1945-1960 Ortadoğu ile İliş-

kiler”, (ed.) Baskın Oran (2002), **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt 1**, İletişim Yayınları (5nci Baskı) içinde.

Gelişen Sekiz Ülke (D8), T.C. Ekonomi Bakanlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü,

[http://denetsel.com/SF/169/Geli%C5%9Fen%20Sekiz%20%C3%9Clike%20\(D8\)%20.pdf](http://denetsel.com/SF/169/Geli%C5%9Fen%20Sekiz%20%C3%9Clike%20(D8)%20.pdf). (10.05.2018)

Gelişen Sekiz Ülke (D-8), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı,

http://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa. (31.05.2018)

Haberler (2010, 23 Aralık), Cumhurbaşkanı Gül'den ECO Üyelerine “Ticaret Hacminizi Artırın” Çağrısı,

<https://www.haberler.com/cumhurbaskani-gul-den-eco-uyelerine-ticaret-2432765-haberi/>. (31.05.2018)

Hurriyet Daily News (2012, 29 Mart), Arab League shuns Turkey, Iran on Syria, <http://www.hurriyetdailynews.com/arab-league-shuns-turkey-iran-on-syria-17154>. (31.05.2018)

İhsanoğlu, Ekmeleddin (2013), **Yeni Yüzyılda İslam Dünyası: İslam Konferansı Teşkilatı 1969-2009**, Timaş Yayınları.

İnat, Kemal (2015), **Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri**, SETA Analiz, Sayı 132.

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/islam-isbirligi-teskilati.tr.mfa>. (10.05.2018)

İş adamlarından Körfez'de 380 milyon dolarlık görüşme, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2 Kasım 2016,

<https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=21523&lst=MansetListesi>. (10.05.2018)

Körfez Arap Ülkeleri İşbirliği Konseyi (KİK), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/korfez-arap-ulkeleri-isbirligi-konseyi.tr.mfa>

Milliyet (1969, Eylül 16), Sunay ve Demirel, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1976, Mayıs 11), Türkiye İslam Örgütü'ne Tam Üye Olarak Katılacak, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1981, Eylül 5), Kuveyt Emiri 80 Kişilik Bir Heyetle Ankara'ya Gelecek, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1982, Mart 19), Evren'in Kuveyt Gezisinde 3 Milyar Dolarlık

Yatırım Projeleri Ele Alınacak, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1985, Şubat 22), Türkiye Arap Ülkeleri ile İlişkilerini Arttırmak İstiyor, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1987, Ocak 28), Saflarımızı Sıklaştıralım, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1992, Haziran 9), Bosna Hersek İslam Konferansı'nda, Milliyet Gazetesi Arşivi.

Milliyet (1996a, 9 Nisan), Arap Birliği'nden Garip Suçlama, Milliyet Gazete Arşivi.

Milliyet (1996b, 16 Mart), Arap Birliği Şaşırdı, Milliyet Gazete Arşivi.

Milliyet (2016, Kasım 2), KİK ülkeleri ile ticaret hacmi 16 milyar dolara ulaştı, <http://www.milliyet.com.tr/kik-ulkeleri-ile-ticaret-hacmi-16-ekonomi-2337823/>. (10.05.2018)

Miş, Nebi ve Medaim Yanık (2014), **Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Adaylar: Ekmeleddin İhsanoğlu'nun Siyasal Anlamı**, SETA Analiz, Sayı 105.

Muntadaa Altaevun Alarabiy-Altürkiy, *Jamieat Alduval Alarabiyye* (Arab-Turkish Cooperation Forum), League of Arab States, <http://www.leagueofarabstates.net/ar/forums/Pages/Forums.aspx?RID=1>. (31.05.2018)

Resmî Gazete (2009, 28 Haziran), Milletlerarası Antlaşma, Sayı: 27272.

Rzayev, Anar (2011), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (EİT) Bölgesel Rolü, Bilgesam.

Sabah (1997, Haziran 16), D-8 resmen kuruldu, Sabah Gazetesi Arşivi.

Sabah (2012, 20 Kasım), Başbakan Erdoğan Konuştu, <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/11/20/basbakan-erdogan-konusuyor>. (31.05.2018)

Speech Delivered by H.E. Mr. Ahmet Davutoglu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the 20th Council of Ministers Meeting of the Economic Cooperation Organization (2012, 15 Ekim), Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, Baku.

Tarikh Almunazama, Munazzamat Altaevun Al'islami (History of the Organization, Organization of Islamic Cooperation), https://www.oicoci.org/page/?p_id=56&p_ref=26&lan=ar. (10.05.2018)

Taştekin, Mesut (2006), "Türk Dış Politikasında 'D-8'", **Gazi Üniversitesi**

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7 (2).

- The New Khalij** (2016, Aralık 27), Alalaqat Alkhalijiyeye Alturkiyye fi 2016.. Teqarib Siyasi ve khutat lil-takamul Aliqtisadi (Gulf-Turkish relations in 2016.. Political convergence and plans for economic integration), <http://www.thenewkhalij.org/ar/node/55036>. (10.05.2018)
- Timetürk** (2017, 28 Şubat), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, '2025 Vizyonu-na' hazırlanıyor, <https://www.timeturk.com/ekonomik-isbirligi-teskilati-2025-vizyonuna-hazirlaniyor/haber-505462>. (31.05.2018)
- Turk Press** (2017, Mayıs 11), Alalaqat Alturkiyye Alkhalijiyeye, <https://www.turkpress.co/node/34248>. (10.05.2018)
- Turkey-Post** (2016, Kasım 28), Alalaqat Alturkiyye Alkhalijiyeye.. Beyne Arjuhat Albrağmatiyeye ve Khalat Alawraq (Turkish Gulf relations .. between the swing of pragmatism and mixing of papers), <https://www.turkey-post.net/p-174227/>. (10.05.2018)
- Yalçınkaya, Alaeddin** (2008), "Değişen Dünyaya Uyum Açısından Türkiye Merkezli Uluslararası Örgütler: KEİ, EİT ve D-8 Örnekleri", (ed.) İdris Bal (2008), **Değişen Dünyada Uluslararası İlişkiler**, Lalezar Kitabevi, *içinde*
- Yeni Akit** (2015, 5 Ağustos), Arap Birliği Türkiye'yi Kınadı, <https://www.yeniakit.com.tr/haber/arap-birligi-turkiyeyi-kinadi-85194.html>. (31.05.2018).

Feminizm ve Çokkültürlülük Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme

Bilge Durutürk¹

Özet: Bu çalışmada feminizmin ve çokkültürlülük ilişkisi üzerine bir inceleme yapılması amaçlanmaktadır. Bu paralelde 1980’li yıllardan beri ortaya konmuş olan ikinci dalga feminizmin parametreleri ve 1990’lar itibari ile toplumsal cinsiyet kavramsallaştırması ve kimlik politikaları paralelinde ele alınan üçüncü dalga feminizmin parametreleri değerlendirilecektir. Bu temel unsurlar üzerinden çokkültürlülük kuramı içerisindeki liberal ve eleştirel yaklaşımların ikinci ve üçüncü dalga feminizm ile kesiştiği problemlerli durumlar ataerkillik ve kadının özgürleşmesi bağlamında kültürel farklılıkların ortaya koyduğu ırk, cinsiyet ve sınıf temelindeki tartışmalar üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Feminizm; Çokkültürlülük, Kesişimsellik, Liberal ve Eleştirel Yaklaşımlar

1. Giriş

Kadının erkek karşısında hukuki temelde eşit olmasına temel hazırlamış olan Birinci Dalga Feminizm üzerine inşa edilen İkinci Dalga Feminizm, sosyal ve ekonomik haklar temelinde yükselmiştir. İkinci Dalga Feminizmin aktif olduğu ve temel parametrelerini oturttuğu 1960 ve 80 arası dönemde en temel tartışma konularının başında “kadının özgürleşmesi” gelmekteydi (Collins, 1986: 165).

Özgürleşme (emancipation), dilinden dininden ırkından ve kültüründen bağımsız olarak ele alınan kadının yine tüm bu kimliksel bo-

¹ Dr., Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Araştırma Görevlisi.

yutlarından bağımsız ele alınan erkek karşısında herhangi bir “ataerkil baskı” altında olmaması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kadının erkek karşısında sosyal olarak varlık gösterebilmesi ve eşit olabilmesi, ikinci dalga içerisinde kadın özgürleşmesi vurgusu, erkeğe ait olduğu savunulan kamusal alanda kadının görünürlüğü ile paralel tartışılmaktadır. Bu durum, özel alan içerisinde varlık gösteren kadının (beyaz kadın)² kamusal alanda da yer alabilmesi için belli başlı çalışmaların yapılmasını gerektirmiştir.

Bu durumdan hareketle İkinci Dalga Feminizm kadının iş hayatında erkek ile aynı haklara sahip olması kamusal alanda görünürlüğünün artması; çocuk bakımı, aile ile ilgilenme gibi temel özel alan “görevlerinden” ayrışarak kendisini gösterebilmesine yönelik “bilinç yükseltme” faaliyetlerini kapsamaktadır. “Kadın doğulmaz; kadın olunur” (de Beauvoir, 1986) vurgusu temelinde hareket eden bilinç yükseltme çalışmaları, kadınla erkek arasındaki cinsiyet temelli farklılık ve beraberrinde gelen patriarkal yaklaşımlardan uzaklaşabilmeyi hedef almıştır.

Kadın ve erkeğin biyolojik farklılıklarının var olduğu ancak bunun temel bir ayırım noktası olamayacağına dair en temel karşı duruş, kadının anne olma eylemini kendi iradesi ile sonlandırabilmesi yani kadının kendi vücudu hakkında karar verebilmesi anlamına gelen kürtaj hakkı için büyük mücadele vermiştir (Budgeon, 2011: 250). Bu nedenle kadının “cinsel özgürlüğü” kadın erkek eşitliği paralelinde oldukça fazla altı çizilen bir durumdur.³

İkinci dalga kadın hareketinin temel olarak teoride 1960-80 arasındaki dönemi içerdiği belirtilse de; dönemi içerisinde aktif yer almış

2. Betty Friedman’ın *Feminine Mystique* eserinde ele aldığı gibi beyaz kadın siyasi haklara sahip olduktan sonra evinde varlık gösteren bir figür olarak var olmuştur. Ancak siyah kadın ailesine bakmak için siyah erkekle beraber iş hayatında yani kamusal alanda yer almaktadır (Friedman, 1963).

3. Ancak bu noktada siyah ve beyaz kadın arasında cinsel özgürleşme vurgusu yapılırken bir ayırım ortaya çıkmaktadır. Siyah kadın kolonyalist dönemden kalan bir algı ile “cinsel obje” olarak ortaya konmakta ve cinsel özgürleşme siyah kadın için pozitiften ziyade negatif ve pejoratif bir anlam içermektedir (Collins, 1986).

ancak halen günümüzde de kadın hakları savunucu olarak faaliyet gösteren gruplar mevcuttur. Bu sebeple “İkinci Dalga bitti ve 80 sonrasında Üçüncü Dalga başladı” diyerek ayrıştırılacak kesin bir çizgisel durum yoktur (Budgeon, 2011: 246). Dalgalar arası geçiş kümülatif olarak devam etmekte veyahut belli başlı değişim ve çatışma noktalarını içinde barındırmaktadır.

Üçüncü Dalga bugün hali hazırda içinde bulunduğumuz bir süreci taşımaktadır (hooks, 1981: 82). Gerek toplumsal cinsiyet çalışmaları gerekse LGBTİ (Lezbiyen, gay, biseksüel, trans ve inter) grupların içine dahil olduğu “cinsel yönelim” temelli tartışmaların yapıldığı bir şemsiye kavramdır denilebilir (hooks, 1981: 87). 3. Dalga, platform olarak kendi içerisinde birçok farklı ve ayrılmış fragmentasyonları barındırmaktadır. Bir mozaik olarak ele alınabilecek olan bu akım, cinsel tercihler, aynı cinsiyetten olanların evliliği, kamusal alanda cinsel yöneliminden dolayı ayrımcılığa uğrayan grupların üzerine odaklanmıştır (Anzaldúa, 1987).

Üçüncü Dalga kadın hareketi özellikle kadınlar arasındaki iktidar ilişkilerine odaklanmaktadır (Budgeon, 2011:249). Kadınların erkeklerden farklı olduğu ve erkekler ile kadınlar arasında bir eşitsizliğin var olduğunu göz ardı etmeden, eşitsizlik halinin etnik, dilsel, dinsel, ırksal, farklılık ve çeşitliliklerden ileri gelen ve kadınlar arasında bir ast-üst ilişkisi oluşturduğunu savunmaktadır (Budgeon, 2011: 247). Bu durumun bir yansıması olarak ikinci dalga ile üçüncü dalga arasındaki ilişki, gerginlik oluşturmaktadır. Çünkü üçüncü dalga içerisindeki bu görüş, ikinci dalga içerisinde yer alan kadının özgürleşmesine yönelik olan hareketin temel noktasındaki “kadınların bir aradalığı” ve birlik olarak erkeklerin kamusal alanda varlık gösterdikleri ataerki düzenin kırılması vurgusu ile ters düşmektedir (Budgeon, 2011:172; Lepinard, 2014: 8)

Dolayısıyla bu çalışmada “Kadının kadın ile olan güç ilişkisinin ön plana çıktığı bir dalga olan Üçüncü dalga feminist kuramın kadının sadece erkek ile olan ilişkisi değil kadının diğer kadın ile olan ilişki-

sine değiniyor olması, kimlik politikalarıyla etkileşimde olmasından ileri gelmekteydi.” (Okin, 1999:234) görüşü incelenmektedir. Bu durumun değerlendirmesinin yapılabilmesi için çokkültürlülük kuramları içerisinde yer alan liberal ve eleştirel bakış açısının görüşleri ele alınacak ve iki feminist dalga arasındaki çatışma hali, belirli örnekler verilerek bu yaklaşımlar üzerinden değerlendirilecektir.

2. Çokkültürlülük ve Feminizm

Çokkültürlülük kuramı, temel olarak bir toplum içerisindeki farklı kültürlerin varlık gösterebilmesi ve tanınırlığını temel alan görüşü benimsemektedir (Kymlicka, 2015:104). Küreselleşme ve yeni dünya düzeni paralelinde kitleler halindeki göçlerin bir neticesi olarak bir toplum içerisinde hâkim bir kültür ve toplum yapısı yanında varlık gösteren azınlık grup olarak ele alınabilecek olan gruplara yaşam alanı oluşturulması temel tartışma noktası olmaktadır (Taylor, 2005:79).

Kültürel farklılıkların, ritüellerin ve yaşam tarzlarının yaşayabilmesine yönelik olarak çokkültürlülük kuramı içerisinde birden çok görüş yer almaktadır. Bu görüşler, tolerans, tanınma politikası, özerklik verilmesi gibi belli başlı hâkim görüşler (Taylor, 2005:49) ile çoğunluk ve azınlık grubun biraradalığının düzenlenmesi üzerine inşa edilmiştir.

Bu noktada ikinci dalga ve üçüncü dalga arasındaki farklılaşma unsurlarına paralel olarak bir toplumdaki kadın ve erkek bireylerin ilişkilerine bir başka değişken olarak farklı kültürlerin içerisindeki kadın erkek ilişkilerindeki değişkenler de dâhil olduğu zaman belli başlı çatışma noktalarının ortaya çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla bugün, farklılaşan bireylerin kendi varlıklarını tanımlarken öncelikle kadın erkek olarak yapılan değerlendirmeye artık birden fazla unsur göz önünde bulundurarak hareket edilmesi gerekliliği dile getirilmektedir (hooks,1981).

Üçüncü Dalga'nın kültürel farklılıklara kendi içerisinde yer vermesi, yaşadığı paralel ya da çatışmaya yönelik durumların yanında aynı zamanda ikinci dalga kadın hareketi mensupları ya da grupları

tarafından eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmaktadır. Çünkü İkinci dalga feminist hareket için kadının bir arada ve bütün olarak erkek egemenliğine karşı bütünlüğünü savunan görüşün kendi içerisinde gruplara ayrılması tercih edilen bir durum olmamaktadır.

Bu noktadan devam ederken öncelikle çokkültürlülük temelinde şekillenmiş olan ve feminist hareket ile de yakın ilişki içinde iki temel yaklaşımdan bahsetmek gerekmektedir. Liberal ve Eleştirel yaklaşım olarak iki kategoride değerlendirilen temel çokkültürlülük parametreleri, evrenselcilik / görececilik (universalism / relativism) ve kişisel özerklik / ussal müzakere (personal autonomy / rational deliberation) kavramları temelinde değerlendirilir (Prins and Saharso; 2013: 66).

Bu paralelde ilk olarak liberal yaklaşım ile başlamak gerekirse; bu yaklaşıma göre bireyler, sadece siyasi, sosyal, sivil ve hukuki haklara sahip olmanın yanında kendi dillerini konuşma, kültür ve dinlerini yaşama hakkına da sahip olmalıdırlar. Bu durumun devamındaki gelişmeler ise kadın hakları çerçevesinde değerlendirildiğinde belli başlı çatışma durumları ortaya çıkmaktadır (Prins and Saharso; 2013: 64).

Susan Okin tarafından ele alınan en temel çatışma, kadın hakları ile ilgili olarak çokeşlilik, küçük yaşta ve zorla evlilik, kadın sünneti gibi kültürel görececilik temelinde liberal çokkültürlülük tarafından “kültüre ait bir ritüel olarak” tolere edilmesi gerekir diye yorumlanacak olan bazı durumların evrensel kadın haklarına aykırı olabileceği savunusudur (Okin, 1999). Bu çalışmanın temel çıkış noktası da bu görüşün değerlendirilmesi üzerinedir.

İkinci temel yaklaşım olan eleştirel yaklaşım ise liberal yaklaşımın siyasal ve sosyal geri dönüşlerini ve ortaya koyacağı sonuçları eleştirmeye yönelik hareket eder. Toplum kendi içerisinde ırk, etnik yapı, sınıf, yaş, cinsiyet gibi farklı tabakalaşma unsurları ile meydana gelmektedir ve bu unsurların evrenselcilik / görececilik (universalism / relativism) ve kişisel özerklik / ussal müzakere (personal autonomy / rational deliberation) kavramları paralelinde ortaya çıkan sonuçları da birden çok ve tabakalı olmaktadır (Prins and Saharso; 2013: 9).

2.1. Liberal Çokkültürlülük

Kymlicka, Okin'in belirttiği noktaya, dışsal koruma ve içsel kısıtlamalar ile çözümlenmektedir. Bu durumu, geniş toplum yapısına göre farklılık gösteren küçük topluluğun, dışarıdaki yaptırımlara karşı kendisini korumaya alabileceği ancak, kendi içteki grup üyelerine karşı kısıtlamalar konusunda dışarıdaki yasalara paralel hareket etmeleri gerekliliğini belirtir.

Aynı şekilde Bhikhu Parekh, Okin'in yaklaşımını temel ve değişmez evrensel ve liberal değerlerin olduğunu belirtmesi sebebiyle eleştirmektedir. Parekh, bir grup kadının kendi azınlık grubunun yapmasını kural koyduğu ritüel ya da kültürel alışkanlıkları Okin'in belirttiği gibi ve kadının (kendi) özgürlüğüne bir müdahale olarak görüp kendisini baskı altında hissetmeyeceğini dile getirmektedir (Parekh, 2013: 69).

Okin'in görüşüne karşı olan bir diğer grup ise Batı kültürünün, kabullerinin ve liberal değerlerin daha az ataerkil ve kadına yönelik daha az baskılayıcı olduğuna dair görüşü savunmayanlardır (Honig, 1999, 38). Bu grup içerisinde Azizah Y. Al-Hibri (1999: 41) asıl Okin'in görüşünün batı temelli ataerkil bir feminizm anlayışının neticesi gelişmiş bir düşünce olduğunu belirtir.

Bu paralelde liberal çokkültürlülük içerisinde feminizm ve çokkültürlülük arasındaki ilişkiye yönelik olarak bazı temel yaklaşımlar yer almaktadır.

2.1.1. Liberal Çokkültürlülüğün Feminist Hareket ile Kesişimi: İlk olarak ele alınacak olan yaklaşım "ilke temelli" yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre; azınlık grupların içerisinde barındırdığı bir kısım adet, gelenek ya da görenek temel liberal değerler ile ters düşmektedir. Bu sebeple bunlar için geniş toplum içerisinde yer alan küçük topluluğa bazı yaptırımlar konması gerekebilir görüşünü savunmaktadır (Nussbaum, 1999: 155).

Argüman olarak temel belirleyiciyi kişisel özerklik üzerinden açık-

layan Nussbaum, örnek olarak kadın sünnetinin gelenek olduğu toplumları almaktadır. Eğer kişisel özerklik söz konusuysa, kadın sünneti olacak bu kızların anneleri, yaşamış oldukları durumun travmatikliği sebebiyle çocuklarını bilgilendirebilmişler midir sorusunu sorar. Yoksa bu durum, sadece güçsüz olmanın ve içinde oldukları toplumun yaptırımlarından korkmalarının bir sonucu olarak kabul ettikleri bir duruma mı dönüşmektedir diye sorar (Nussbaum, 1999:127). Burada belirtilen annelerin özerklik kapasitelerinin içinde buldukları kültür paralelinde baskı altına alınabileceği ve bu sebeple özerkliklerinin zarar görebileceği, özgür özerkliklerinden bahsedilemeyeceğidir. Dolayısıyla daha önce belirtmiş olduğumuz kişisel özerklik ilkesine aykırı bir hareket olan kadın sünneti gibi durumlar sınırlandırılabilir kültürel ritüeller arasına girmektedir.

Bu durum ile ilgili olarak Marilyn Friedman (2003: 69) “içerik-tarafsız özerklik ve varlık belirten (maddenin aslına ait) özerklik” kavramlarını ortaya koymuştur. Örneğin maddenin aslına ait özerklik açısından köle olarak bir yaşam kabul etmek hiçbir şekilde özerk verilebilecek bir karar değildir; ancak içerikten bağımsız özerklikte ise bu durum, özerk verilmiş bireysel bir karar (bir bireyin kendi rızası ile başka bir birey için kölelik yapması gibi) olabilir diye belirtir. Burada Friedman, Nussbaum’un bahsetmiş olduğu duruma ek olarak bireyin tercih etmiş olması aslında baskıcı durumun olduğunu değiştirmez sadece o kişi için farklı bir “varlık belirten özerklik” durumu yaratır demektedir (Friedman, 2003: 23).

İkinci yaklaşım olarak ele alınan “demokratik” yaklaşıma göre ise mantıksal olma olgusu vurgulanmaktadır. Var olan durumun demokratik bir müzakere süreci sonrasında gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğine bakılarak hareket edilmesinden yola çıkar. Ancak Deveaux, bu duruma karşı eleştiri getirmiştir. Çünkü bazen müzakere ile demokratik olarak kabul edilen kararlar, liberal değerlere karşı düşen sonuçları beraberinde getirebilmektedir (Deveaux, 2005: 89).

Kuramsal yaklaşımda ise azınlık grubu içerisindeki kadınlara ve

içinde buldukları gruba bir kamusal tanınırlık vererek karar verebilme imkânı ve alanı açılır. Böylece azınlık grup, kamusal olarak tanınır ancak diğer taraftan da azınlık grubu içerisindeki kadının hakları da korumaya alınabilir (Shachar, 2001: 49).

Son olarak bağlamsal yaklaşımda Anne Philips'in bakış açısı temelinde bir değerlendirme yapılmaktadır. Kùltürlerin toplu ve bir bütün olarak tanınması değil; kişilerin bireysel olarak kültürel farklılıkları temelinde bir tanınma içinde olması gerektiği vurgulanır. Bu durum, liberalizm ve kültür arasında birey üzerinden kurulacak bağlam ile ortaya konmaktadır. Philips, kültürel çeşitliliğe sahip olan bireye gösterilmesi gereken saygıdan bahsetmektedir (2010: 37).

2.2. Eleştirel Çokkültürlülük

Çokkültürlülük kuramı içerisinde yer alan eleştirel yaklaşım, liberal yaklaşıma temelde belli başlı bazı noktalar üzerinden eleştiri getirmektedir. Eleştirel yaklaşım, liberal yaklaşımın güç dengeleri ve güncel eşitsizlikleri göz ardı ettiğinin altını çizer. Özellikle dominant olan (Beyaz, Batılı) ile ırk ve etnik farklılık gösteren azınlıklar arasındaki eşitsizlik buna bir örnek olarak verilmektedir. İkinci olarak liberal yaklaşımın kültürel temelli ayrılıklara yönelik olarak yaptığı vurgu, bu grupların belli başlı fon ve destek yardımlarını alabilmek için kültürel farklılıklarını var olandan fazla vurgulamalarına sebep olmaktadır (Yuval-Davis, 1999: 34; Davis, 1996: 78).

Bir diğer nokta, liberal görüşün kültürleri var olan, statik tarih dışı ve değişmeyen durumlar olarak almaları, tarihsel ve dinamik taraflarını göz ardı ediyor olduğudur. Bu durum da bir başka probleme yol açmaktadır; değişmeyen ve bir bütün olarak ele alınan azınlık kültürünün toplumdaki varlığı... Örneğin kadının baskılandığı bir kültürün kuralları bir grup otoritesinin düzenlediği gelenekler yığına dönüşmekte ve değişim sürecinin olası halini ortadan kaldırmaktadır.

Eleştirel çokkültürlülük görüşü altında temelde eleştiri, çoğunluk olan (etnik ya da ırk temelli) hegemonik güç ile azınlık grupların ara-

sındaki durumdur. Eleştirel bakış, azınlık grupların varlıkları ve tarihi miraslarının korunması için çoğunluk karşısında var olmalarına yönelik hareket eder (Prins and Saharso; 2013: 67). Bireylerin yaşamlarının keşfedilmesi ve ortaya konmasından daha fazla olarak bireylerin varlık gösterebilmeleri ve kesişen sosyal eşitsizlik durumlarındaki (cinsiyet, ırk, sınıf, cinsel yönelim gibi) yaşamlarını geliştirmeye yönelik hareket eder. Bu paralelde eleştirel çokkültürlülük altında feminizm ve çokkültürlülük arasındaki ilişkiye yönelik olarak bazı temel yaklaşımlar bulunmaktadır.

2.2.1. Eleştirel Çokkültürlülüğün Feminist hareket ile Kesişimi: *Bakış Açıları ve Kesişimler* bu yaklaşımların ilk sırasında gelmektedir. Bu bakış açısı altında yer alan görüşler siyah feminizm (Collins, 1986; 1991) ve Crenshaw'un ortaya koyduğu kesişimsellik (intersectionality) kavramları ile ilintilidir. Her iki durumda da temelde beyaz kadının varlığı, etnik, ırk veyahut sınıf ve benzeri bir unsur üzerinden farklı olan ve azınlık içerisinde yer alan kadına üstünlük olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bu görüş altında yer alan düşünce, farklılıkları ele alırken birden fazla değişken ve durumun bir arada olabileceği ve kesişebileceğine dikkat edilmesi gerektiğidir.

Crenshaw'un belirttiği gibi cinsiyet, her zaman ırk ve sınıf ile ilintilidir; ya da ırk, söz konusu olduğunda bunun yanında cinsiyet ve sınıf; sınıftan söz ederken göz önünde bulundurulması gereken diğer unsurlar, cinsiyet ve ırktır (Crenshaw, 1991: 12).

İkinci yaklaşım ise “*hegemonik pratikler*” olarak adlandırılmaktadır. Bir grup feminist (özellikle İkinci Dalga'ya yakın olanlar) kimlik politikalarının kadın hareketi içerisinde bölücü bir yapısı olduğundan bahsetmektedir. Şeyleştirilmiş kimlikler, kolektif yapılara zarar vermektedir. Bu bakış açısı içerisinde bir tarafın hegemonik olarak diğer parçalanmış olanlara baskınlığının söz konusu olmaması için öneriler sunulmaktadır.

Bu yaklaşım içerisinde yer alan ilk kavram, “öznelliğin yeni figürasyonları”dır. Bu durum, her iki yöne de gidebilen ve bir taraf karşı-

sında farklı ve bütünlüklü diğerlerinin oluşturulduğu “çifte bilinçler”dir. Bu çifte bilinçler ile gruplaşma ve birbirinden ayrılmaya sebep olan unsurlar ortadan kalkacaktır. Dolayısıyla bu grup feministlerin (Anzaldua, 1987; Brah, 1996; Alarcon, 1990) ortaya koyduğu ayrışma ve bölünme eleştirisi ortadan kalkacaktır. Özne tek bir yönü ile kendi grubunu düşünen bir özne olmaktan çıkarak artık her iki yönlü ve içerikli söylemlerin var olduğu bir bilinci kendisinde taşıyacaktır. Bu duruma bir örnek olarak Anzaldua’nın “*mestiza*” kavramı örnek verilebilir. *Mestiza*, kültürel, ırksal, dilsel olarak çeşitliliğin vücut bulmuş halidir (Anzaldua, 1987: 4).

Yaklaşım içindeki ikinci kavram “her iki yöne yönelik ortaya konan politika”dır. Bu görüş, Saba Mahmood’un örnek olarak gösterdiği “dindar kadınların”⁴ durumu üzerinden anlaşılabilir (Mahmood, 2005: 98). Mahmood, bu kadınların liberal feministlerin bakış açısı ile paralel bir yapı gösterdiklerini ve kişisel özerklik durumuna uyduklarını ancak kendileri bizzat aktif bir sorumluluğu (active agents) yerine getirmektedirler diye belirtir (Mahmood, 2005: 80). Bu durum, ele alınan liberal olmayan (*nonliberal*) bir hayat şeklini ve faaliyetlerini kendi özerk kararı olarak verdikleri bir hareket olmadığı halde; devam ettiren ve bunu gönüllü olarak yapan bir grubun hareketlerini anlamak için kullanılmaktadır. Her iki yönlü hareket politikasına dair bir diğer örnek ise Salman Rushdie olayına karşı Müslüman kadınların içinde buldukları kültürel yeniden üretimin bir sonucu olarak gösterdikleri kollektivite de verilmektedir (Yuval-Davis, 1992: 285).

Sonuç olarak hegemonik pratikler dâhilinde yapılması gereken her iki taraf ve durumlar ile ilgili var olan hâlihazırdaki koşulların anlaşılması için geliştirilen bir koalisyonun işleridir.

Eleştirel çokkültürlülük bağlamında üçüncü olarak *somut öteki ve interaktif evrenselcilik* yaklaşımı yer almaktadır. Seyla Benhabib tara-

4. Bu kadınlar camiye giderek sürekli olarak ibadet edip transa geçer derecede performatif hareketlerde bulunmaktadır. Bu durum bir çeşit ayın olarak görülebilir.

findan ortaya konan bu bakış açısı özellikle eleştirel çokkültürlülük görüşünün çokkültürlülük mozaïği yaklaşımına karşıdır (Benhabib, 2002: 9). Benhabib, kültürlerin bir bütün ve saf bir yapı göstermediklerini belirtmektedir. Benhabib'in feminist harekete tavsiyesi "normatif müzakere" durumudur (Benhabib, 2002: 19). Bu paralelde kültürel çeşitlilik, "hikâyeleştirilmiş bir kimlik konsepti" ve "interaktif bir evrenselcilik" ile ele alınmalıdır. Birey, birçok farklı özellik ile bir arada varlık göstermektedir. Varlığı başlı başına kendisine ait bir hikâye ve durumu temsil etmektedir (Benhabib, 2002: 27). Bununla beraber, birey kendisinin karşısına bir diğerini koyarak etkileşim içerisinde olmalıdır. Bu durum da "interaktif evrenselcilik" durumunu yaratmaktadır. Benhabib, kendimizi nasıl bize benzediği; bizde olan özelliklere, eşitliğe, haklara, ihtiyaçlara ve sorumluluklara sahip olduğunu düşündüğümüz gibi; farklı ihtiyaçlara, özelliklere, eşitlik durumlarına ve sorumluluklara sahip olduğunu da aklımıza getirmemiz gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu bize mantıksal bir müzakere sağlar ve somut değeri ile interaktivite içerisinde olunmasını garantiler (Benhabib, 2002: 30).

Liberal çokkültürlülük ve eleştirel çokkültürlülük çerçevesinde konan bu yaklaşımlar, feminist hareket içerisinde kadının kültürel farklılardan ve ait oldukları grup içerisinde ya da içinde yer aldıkları çoğunluk grubu dâhilinde ne gibi farklı bakış açıları ile özneleştirildiklerine dair görüş ortaya koymaktadırlar. Bu noktadan hareketle çokkültürlülük ve kimlik politikaları ile çerçevelenmiş bu yaklaşımların feminist hareket içinde nasıl değerlendirildiği ele alınarak devam edilecektir.

3. Sonuç Yerine:

Çokkültürlülük Kuramları Feminist Hareket İçin Kötü müdür?

Bu çalışmada kadın hareketi içerisindeki farklılaşma temelinde şekillenen oluşumlar, çokkültürlülük içerisinde kültürel olarak farklılık gösteren azınlık gruplarına yaklaşım ile beraber değerlendirilmiştir. Ortaya çıkan durum, yeni dünya düzeni içerisinde artık kültürel farklılıkların göz ardı edilemez ve belirli noktalarda var olan topluluk içeri-

sindeki kadına yönelik yaptırımların topluluk ve “baskı” uygulanan kişi ile ilişkilendirilerek analiz edilmesini gerekliliği ile açıklanmaktadır.

Bu paralelde çokkültürlülük altında ele alınan iki farklı görüş ve bu görüşlerin altında yer alan yaklaşımlar üzerinden bugün farklı toplumlarda yaşayan ve bu toplumlar içerisinde kendi kültürleri ile bir azınlık topluluğu oluşturan grupların bünyesindeki kadınların sorunları ve durumları, belli başlı bu yaklaşımlar olmadan değerlendirilemez. Çünkü her toplumda bu belirtilen yaklaşımlar paralelinde azınlık grubundaki kadınların baskılandığı, erkek dominasyonuna girdiği ya da kültürel ritüelleri uygularken özgür iradeleri ile ya da dolaylı yoldan topluluk baskısı ile karar verdikleri görüşünü savunan İkinci Dalga ve Üçüncü Dalga içerisinde feminist gruplar olacaktır.

Örneğin Fransa’da başörtülü kadınların ikinci dalga feminist gruplar tarafından özgürleştirilmeye çalışılmaları ve bunun kendilerini var oldukları azınlık ve Müslüman grup içerisinde bastırılmış olduklarının ortaya konarak yapılması, Susan Okin’in üzerinde durduğu evrensel ve herkes için genel geçer hale gelmiş çerçevelerin temelinde bir bakış olarak alınabilir.

Ancak bunun yanında yine Fransa’da bir diğer görüşe göre kadınların kendi rızaları ve tercihleri ile gerçekleştirdikleri bilinçli bir seçim olarak başörtüsünü kullandıkları belirtilerek bunun ataerkil bir baskı değil sadece dini ritüel olduğunun savunulması da bir başka durumdur. Bu görüşün arka planında eleştirel çokkültürlülük yer almaktadır. Başörtülü Müslüman kadınların içinde yer aldıkları topluluk ve bu topluluğun sağladıkları paralelinde “somut öteki” olarak kendilerine en uygun seçimi yapabilecekleri savunulmaktadır.

Ayrıca liberal çokkültürlülük ile örtüşen bir görüşe göre başörtüsünün var olan azınlık toplumu içerisinde topluluktan kaynaklanan bir baskı ile içinde buldukları gruptan ayrılamadıkları ya da bu gruptan dışlanacakları tehlikesiyle kabul ettikleri lakin bu durumun özgürlüklerini kısıtlayan bir durum olduğu görüşü de, savunular arasında yer almaktadır.

Bu gibi durumların yanında belli başlı kültürel örf ve adetlerden gelen ancak kadının hayatında özellikle baskılayıcı ve sıkıntılı bir durum yarattığı söylenebilecek olan “kadın sünneti gibi” “geleneksel zarar verici hareketler” altında yer alan bazı belli başlı hareketler, her iki yaklaşım tarafından da kadını var olan azınlık grubu içerisinde göz ardı edilemeyecek derecede baskılayan hareketler olarak görülmektedir.

Dolayısıyla bu noktadan hareketle, hem liberal çokkültürlülük hem de eleştirel çokkültürlülük yaklaşımlarının birleştikleri temel nokta ve kadın hareketi tarafından da baskılayıcı durum olarak kabul edilen evrensel bir grup faaliyetin olduğu kabul edilmektedir. Temelde tartışma noktası sadece ataerkil bir düzen içerisinde erkeğin karşı cins olan kadına karşı yapmış olduğu baskılama değil; kadının kadına ötekileştirme temelinde yapmış olduğu bir baskılama da çalışma kapsamında ele alınmıştır. Günümüzde çokkültürlülük ve feminist hareketin kesiştiği noktalar, sadece ataerkil düzenin getirdikleri değil, beyaz ya da baskın bir pozisyonda olan, toplumun çoğunluk grubuna dâhil ve çoğunluk kültürüne sahip olan kadının (başörtülü- başı açık gibi) diğer kadına yapmış olduğu ayrımcılık temelinde şekillenebilmektedir.

Abstract: This study aims to analyze the relationship between feminism and multiculturalism. Hence from 1980's the parameters of second wave feminism and the parameters of third wave feminism from 1990's within the context of gender and identity politics will be executed. Under the scope of those parameters, the contradictory situations based on the intersection between liberal, critical approaches in the multicultural theory and second-third wave feminism will be released towards the race, class and gender discussions maintained by cultural differences through patriarchy, emancipation of woman.

Key Words: Feminism, Multiculturalism, Intersectionality, Liberal and Critical Approaches

Kaynakça

- Alarcon**, Norma (1990), “Theoretical subject of This Bridge called my Back and Anglo- American Feminism”, in (ed.) G. Anzaldua (1990), **Haciendo Caras**, San Francisco: Aunte Lute, pp.356-369.
- Anzaldua**, Gloria (1987), **Borderlands: La Frontera: The New Mestiza**, San Francisco: Aunte Lute Books.
- Azizah Y. Al-Hibri** (1999), “Is Western Patriarchal Feminism Good for Third World / Minority Women”, in (eds) J. Cohen, M. Howard, and M.C. Nussbaum (1999), **Is Multiculturalism Bad for Women**, Princeton, NJ: Princeton University Press, pp.41-46.
- Benhabib**, Seyla (2002), **The Claims of Culture, Equality and Diversity in the Global Era**, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Brah**, Avtar (1996), **Cartographies of Diaspora: Contesting Identities**, London: Routledge.
- Collins**, Patricia Hills (1986), “Learning from the Outsider within: The Sociological Significance of Black Feminist Thoughts”, **Social Problems**, 33 (6): 14-32.
- Collins**, Patricia Hills (1991), **Black Feminist Thought: Knowledge , Consciousness and the Politics of Empowerments**, New York: Routledge.
- Crenshaw**, Kimberlé (1991), “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Color”, **Stanford Law Review**, 43 (6): 1241-1299.
- Davis**, Angela (1996), “Gender, Class and Multiculturalism: Rethinking ‘Race’ Politics”, in (eds.) F. Gordon Avery and Christopher Newfield (1996), **Mapping Multiculturalism**, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deveaux**, Monique (2005), “A Deliberative Approach to Conflicts of Culture”, in (eds.) Eisenberg and J. Spinner- Halev (2005), **Minorities within Minorities: Equality, Rights and Diversity**, Cambridge, UK: Cambridge, UK: Polity Press, pp.17-34.
- Friedman**, Marilyn (2003), **Autonomy, Gender, Politics**, Oxford: Oxford University Press.
- Haraway**, Donna (1997), *Modest Witness @second Millenium. Female*

Man©Meets_OncoMouse™: Feminism and Technoscience. New York: Routledge.

Honig, Bonnie (1999), “My Culture Made me Do it”, *in* (eds.) J. Cohen, M. Howard, and M. C. Nussbaum (1999), **Is Multiculturalism Bad for Women**, Princeton, NJ: Princeton University Press, pp.35-40.

Hooks, Bell (1981), **Ain’t I a Woman: Black Women, and Feminism**, Boston: South End Press.

Kymlicka, Will (2015), **Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Mahmood, Saba (2005), **Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject**, Princeton: NJ: Princeton University Press.

Nussbaum, Martha C. (1999), **Sex and Social Justice**, Oxford: Oxford University Press.

Okin, Susan (1999), “Is Multiculturalism Bad for Women”, *in* (eds.) J. Cohen, M. Howard, and M. C. Nussbaum (1999), **Is Multiculturalism Bad for Women**, Princeton, NJ: Princeton University Press, pp.7-24.

Parekh, Bikhu (1999), “A Varied Moral World”, *in* (eds.) J. Cohen, M. Howard and M.C. Nussbaum (1999), **Is Multiculturalism Bad for Women**, Princeton, NJ: Princeton University Press, pp.69-75.

Philips, Anne (2010), **Gender and Culture**, Cambridge, UK: Polity Press.

Schachar (2001) **Multiculturalism Jurisdictions: Cultural Differences and Women’s Rights**, Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Taylor, Charles (2005), “Çokkültürcülük: Tanınma Politikaları” (Hazırlayan: Cem Akaş ve Amy Gutman), İstanbul: YKY.

Yuval-Davis, Nira (1992), “Fundamentalism, Multiculturalism and Women in Britain”, *in* (eds.) James Donald and Ali Rattansi (1992), **“Race” Culture and Difference**, London: SAGE, pp.278-291.

Yuval-Davis, Nira (1999), “Ethnicity, Gender Relations and Multiculturalism”, *in* (eds.) Rodolfo D. Torres, Louis F. Miron, and Jonathan Xavier Inda (1999), **Race, Identity, and Citizenship: A Reader**, Oxford: Blackwell, pp.112-125.

Antidepresan Konulu İçeriklerin Gazetelerde Sunumu¹

Ferihan Ayaz²

Hatice K. Adıyaman³

Özet: Antidepresan kullanımının yararları ya da zararları kamuoyunda tartışıla gelmektedir. Gazetelerdeki antidepresan konulu içeriklerin nasıl sunulduğu, antidepresanlara yönelik tutumlar, antidepresanların neden olduğu ya da tedavi ettiği hastalıklar merak konusudur. Dolayısıyla bu çalışmanın genel amacı antidepresan içerikli yayınların gazetelerde nasıl sunulduğunu ortaya koymaktır. Bu genel amaç doğrultusunda Prnet MSuite Programı aracılığı ile yapılan tarama sonucunda Aralık 2017 itibariyle Türkiye'nin tirajı en yüksek ilk 5 gazetesi olan Sabah, Hürriyet, Sözcü, Posta ve Habertürk gazetelerinde 2015, 2016 ve 2017 yılları arasında içinde “antidepresan” kelimesi geçen toplam 180 içerik, içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonucunda gazetelerin antidepresanlara yönelik tutumunun çoğunlukla nötr ve olumsuz olduğu ortaya çıkmıştır. “Antidepresanların başka hasta-

1. Bu çalışmanın ilk hali 25-28 Nisan 2018 günleri arasında *Anadolu Üniversitesi*'nde gerçekleştirilen 16th International Symposium Communication in the Millennium'da sunulmuş ve özet metin olarak yayınlanmıştır. Burada sunulan metin araştırmanın tam metnidir.

2. Anadolu Üniversitesi, SBF, İletişim Bilimleri Basın ve Yayın Bölümü Araştırma Görevlisi.

3. Anadolu Üniversitesi, SBF, İletişim Bilimleri Basın ve Yayın Bölümü Araştırma Görevlisi.

lıklara neden olması”, antidepresanlara ilişkin risk faktörlerinin ilk sırasında yer almaktadır. Antidepresanlara ilişkin yan etkiler arasında ilk sırada “cinsel problemler” ve “sersemlik / baş dönmesi / uyku hali” gelmektedir. Antidepresan kullanmaya alternatif olarak ilk sırada “toplumsal / ekonomik / siyasi yapının düzelmesi” önerilmiştir. Antidepresanların tedavi ettiği hastalık olarak çoğunlukla depresyona / mutsuzluğa işaret edilmiştir. Ancak kimi zaman antidepresanların tedavi ettiği ve neden olduğu hastalık aynı olabilmektedir. Sonuç olarak gazetelerin genel olarak antidepresanlara olumlu bakış açısının olmadığı, çoğu zaman kafa karıştırıcı bilgilerin verildiği, antidepresanlara ön yargı geliştirebilecek nitelikte içeriklerin var olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Antidepresan, Antidepresan Haberleri, Medya ve Antidepresan.

1. Giriş

Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre dünyada 300 milyondan fazla insan depresyon hastalığından mustarıptir. Ayrıca 2005-2015 yılları arasında depresyon hastalığında %18 oranında artış yaşanmıştır (WHO, 2017). Aynı şekilde Türkiye’de 2004 yılında yapılan “Ulusal Hastalık Yüğü ve Maliyet Etkililik” çalışması sonuçları depresyonun en yaygın dördüncü hastalık olduğunu ortaya koymuştur (Ulusal Hastalık Yüğü ve Maliyet-Etkililik Projesi, 2004). 2015 yılı Türkiye İstatistik Kurumu raporu ise depresyonun en yaygın beşinci hastalık olduğuna işaret etmiştir (TÜİK, 2015). Bu kadar yaygın olan bu hastalığın tedavi yolu, tedavisinin başarılı olup olmaması merak uyandırıcıdır.

Antidepresanların psikolojik sorunları olan kişiler tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. Dopamin, norepinefrin ve serotonin gibi transmitterlerin eksikliği veya bu nöro-transmitterlerin değişmesinin depresyonun bir bulgusu olduğu, anti-depresanların ise beyindeki dopamin, norepinefrin ve serotonin aktivitesini arttırdığı uzman psikiyatrlar

tarafından ifade edilmektedir (Eker, 1999: 151).

Antidepresan ilaçların birbirleri ile karşılaştırılmaları ya da plasebo etkisi⁴ne yönelik çalışmalardan farklı sonuçlar elde edilmiştir. Ruh sağlığı profesyonelleri bu farklı sonuçlar nedeniyle kimi zaman karmaşa yaşamaktadır. Bu nedenle meta analiz çalışmaları yoğunlaşmıştır (Çetin ve Açikel, 2009: 87).

Antidepresanlara yönelik en sert eleştirilerden biri Harvard Üniversitesi Tıp Fakültesi Plasebo Çalışmaları ve Terapötik Karşılaştırma Programı Müdür yardımcısı olan Irving Kirsch tarafından yapılmıştır. Kirsch (2011), *The Emperor's New Drugs: Exploding the Antidepressant Myth* (Antidepresan Efsanesinin Sonu (Çıplak Kralın Yeni İlacı) başlıklı kitabında antidepresanların etkinliğinin büyük kısmının plasebo etkisinden kaynaklandığına, buna işaret eden test sonuçlarının yüzde kırkının yayınlanmasının ilaç firmaları tarafından engellendiğine işaret etmiştir. Kirsch bu iddiasını farklı çalışmalarla desteklemiştir (Kirsch ve Sapirstein, 1998; Kirsch, Moore, Scoboria ve Nicholls, 2002) Antonuccio, Burns ve Danton (2002) da Kirsch'in çalışmalarını desteklemekte ve terapinin antidepresanlara oranla daha az riskli olduğuna işaret etmektedir.

Antidepresanlara yönelik sert eleştiriler araştırmalarla desteklenirken antidepresanların medyada nasıl yer aldığına ilişkin çalışmalar sınırlıdır. Türkiye'de antidepresanların medyada çerçevesi ile ilgili bir çalışmaya rastlanmazken yurt dışında bu konuda çeşitli çalışmalar bulunmaktadır (Lauridsen ve Sporrang, 2017; Smith, 2016). Alanyazın bölümünde bu çalışmalara detaylı bir şekilde yer verilecek ve bu çalışmanın alanyazındaki önemi ortaya konacaktır.

4. Plasebo etkisi: Latince bir kelime olan 'plasebo', "hoşnut edeceğim" anlamına gelir; ilaç ya da deva niyetine alınan bir şeyin öznel olarak olumlu etkisini ima etmektedir. Tıbbi biyoloji açısından (biomedical) etkisiz bir ilacın ürettiği tedavi edici etki, bir ilaca yüklenen ama onun farmakolojik özellikleriyle açıklanamayan tedavi edici etki veya yan etki ya da tüm tedavilerde ortak olan etki şeklinde ifade edilmektedir (Göka, 2002: 59).

2. Alanyazın

Antidepresanlara ilişkin Türkiye’de yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak üniversitelerin sağlıkla ilişkili birimleri tarafından yapılan çalışmalardır. Örneğin Eker (1999) psikiyatride akılcı ilaç kullanımına ilişkin bilgilendirici bir çalışma yapmış, antidepresan tedavisinde uyulması gereken temel ilkeleri ayrıntılandırmıştır. Örsel (2004) de depresyon tedavisinde genel ilkelere ve kullanılan antidepresan ilaçlara işaret etmiştir. Yine psikiyatri bölümünden Kaya ve Ünal (2001) karma anksiyete ve depresyon kavramının geçerliliğini tartışmaya açmıştır. Çetin ve Açikel (2009) ise tüm antidepresanların aynı olup olmadığını meta-analiz yöntemi ile irdelemişlerdir. Çalışma sonucu antidepresan seçimi için her hasta için geçerli genellemelere ulaşmanın zor olduğu vurgulanmıştır. Doğan (2011) de çalışmasında antidepresanların sık sık dile getirilen yan etkilerinden biri olan cinsel problemleri irdelemiştir. Küçükusta ise antidepresanların yan etkilerine ve “sanıldıkları kadar etkili olmadıklarına” ilişkin yapılan çalışmaları kitabında özetlemiştir (2011) Türkiye bazında yapılan alanyazın taramasında medyada antidepresanların sunumuna ilişkin bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Yurt dışında yapılan çalışmalar arasında Kirsch’in çalışmaları dikkat çekicidir (Kirsch ve Sapirstein, 1998; Kirsch, Moore, Scoboria ve Nicholls, 2002). Kirsch (2011) yaptığı bu araştırmalar sonucunda “Antidepresan Efsanesinin Sonu: Çıplak Kral’ın Yeni İlacı” adındaki kitabını yazmıştır. Kirsch ve Sapirstein (1998) 2318 hastayı bir deneye konu etmiş ve antidepresanların etkisini gözlemişlerdir. Bu deney sonucunda antidepresanlarla plasebo etkisinin birbirine olan korelasyonu 0.90 bulunmuştur. Ayrıca araştırmanın sonucunda ilacın sadece % 25 oranında etkili olduğu, geri kalan % 75 etkinin plasebo etkisi ya da başka etkiler olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan bu deney antidepresanlarla ilgili araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kirsch, Moore, Scoboria ve Nicholls, (2002) ise FDA tarafından depresyon tedavisi için önerilen 6 ilacı hastalar üzerinde denemişlerdir.

Yaptıkları 6 haftalık deneyin son hastasında hem deney hem de kontrol grubunun depresyon düzeyini Hamilton Depresyon Ölçeği ile ölçmüş ve sonucunda aradaki farkın 2 puanlık bir fark olduğunu ve bu oranın da düşük olduğunu rapor etmişlerdir.

Yurtdışında yapılan çalışmalar da ağırlıklı olarak psikiyatri alanında yapılmasına rağmen konunun “medyada sunulması” boyutuna yer verilen makaleler bulunmaktadır (Lauridsen ve Sporrong, 2018; Smith, 2016; Hernandez vd., 2012; Leo ve Lacasse, 2008). Medyanın antidepresan kullanımı üzerinde etkili olduğunu öne süren Lauridsen ve Sporrong (2018)’a göre son on yılda Danimarka’da antidepresan kullanımında ilk düşüş medyada antidepresanlarla ilgili haberlerin artmasıyla ortaya çıkmıştır. Lauridsen ve Sporrong, (2018) Danimarka’da 2010-2011 yılları arasında önde gelen internet gazetelerinde antidepresanların nasıl çerçevelendiği hem nicel hem de nitel analizlerle ortaya koymaya çalışmışlardır. Araştırmacılar nicel analizlerinde gündem belirleme ve önceleme kuramlarından; nitel analiz için ise çerçeveleme kuramından faydalanmışlardır. 271 makalenin incelendiği çalışmanın sonucunda medyanın antidepresanların yan etkisine sıklıkla vurgu yaptığını, yetkili sağlık kurumu olan *The Danish Health and Medicine Agency*’nin (DHMA) antidepresanlarla ilgili yan etkileri tam olarak ortaya koymadığını (gebe kadınlarda antidepresan kullanımının bebekte bozukluklara yol açabileceği riski gibi), ticari kaygılarının yoğun olduğunu, antidepresanların gerekliliği konusunda medyanın şüpheye mahal verdiğini ortaya koymuşlardır. Nitel içerik analizi sonucuna göre maddi kazanç ile ilacın güvenliği konusu ve antidepresanların gerekli olup olmadığı çerçeveleri öne çıkmıştır. Araştırmacılara göre yaygın kullanılan bu iki çerçeve antidepresanlarla ilgili eleştirel bir tutum sergilemektedir. Çalışmanın sonucuna göre medyanın bu tutumu halkın antidepresanlara daha şüpheli yaklaşmasına ve antidepresan kullanımının azalmasına neden olmuştur. Araştırmacılar medyayı bir “watchdog” (eşik bekçisi) olarak değerlendirmişlerdir.

Smith (2016) ise yüksek lisans tezinde Kanada’da yayımlanan *The*

Globe and Mail gazetesinde antidepresanlarla ilgili 2000 ile 2015 yılları arasında yayımlanan makaleleri analiz etmişlerdir. Tezinin sonucunda araştırmacı, antidepresanların intihar riski, cinsel problemler, diyabet riski, kalp hastalığı riski, gebe kadınlarda kullanımında bebekte genital bozukluk riski gibi pek çok risklerinin olduğunu, antidepresanların plasebo etkisinin yoğun olduğunu, terapilerden antidepresanlara göre daha güvenli olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacı aynı zamanda ilaç firmalarının ve endüstrinin antidepresanlar üzerinden sağladığı maddi kazanca da işaret etmiştir.

2003-2004 ve 2007-2008 yıllarında antidepresan kullanımına bağlı intihar eğilimiyle ilgili endişelerin artmasıyla birlikte, selektif serotonin geri alım inhibitörleri (SSRIs) içeren antidepresanların çocuklara ve gençlere verilmesinin yasaklanmasına yönelik Hollanda ve İngiltere’de yasal düzenlemeler yapılmıştır. Hernandez vd. (2012) bu düzenlemelere paralel olarak 2000-2010 yılları arasında medyada yer alan antidepresanlarla ilgili haberlerin farklı yaş gruplarındaki antidepresan satışlarında artış ve azalmalara etkisini araştırmıştır. Yapılan istatistiksel analizlerin sonuçlarına göre antidepresan satışlarındaki değişiklikler yasal düzenlemelerin medyada yer aldığı dönemlerde ortaya çıkmıştır. Hernandez vd. (2012) yasal düzenlemelerle birlikte medyada antidepresanla ilgili haberlerin yer alması çocuklarda ve gençlerde antidepresan kullanımını azaltsa da Hollanda ve İngiltere’de 10 yıllık sürede antidepresan kullanımının genel olarak artış gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Depresyonun beyindeki kimyasal bir dengesizlikten kaynaklandığı savını ileri süren bilim adamlarından biri olan Schildkraut (1965) hepsi olmasa da bazı depresyonların antidepresanlarla tedavi edilebileceğini, ancak bu tezi kesin olarak doğrulamanın veya reddetmenin söz konusu olmadığını, “katekolamin hipotezi” denen bu hipotezin önemli bir sezgisel değere sahip olduğunu ve önemli bir referans çerçevesi belirlediğini belirtmiştir.

Leo ve Lacasse (2008)’e göre “kimyasal dengesizlik kuramı” kanıt-

lanmış bir bilimsel gerçek olmadığı halde ABD basınında çıkan haberler bu kuramı destekler niteliktedir.⁵ Leo ve Lacasse (2008) çalışmalarında bu konuya dikkat çekmiştir. Depresyon gibi ruhsal bozuklukların sebebini kimyasal dengesizlik olarak yansıtan muhabirlere ulaşmış ve muhabirlerden bu iddialarını destekleyen kanıt sunmalarını istemiştir. Muhabirlerin iddialarını destekleyici olarak sundukları bilimsel makale ve diğer kanıtları inceleyen yazarlar verilen yanıtların inandırıcı olmadığını ve alıntılanan birçok kaynakta aslında serotonin dengesizliği önermesinin yanlış olduğunun açıkça belirtildiğini vurgulamaktadır. Leo ve Lacasse'ye göre, medya insanların önemli bir haber alma kaynağı olarak ruhsal sağlık ile ilgili haberler yaparken hakem sürecinden geçmiş bilimsel makalelerden faydalanmalıdır.

Aynı doğrultuda bir çalışma yapan Antonuccio vd. (1999) antidepresanın Amerika'da depresyon konusunda en popüler tedavi yöntemi olduğunu ifade etmiş ve çalışmalarında depresyonla ilgili araştırmaların verilerini karşılaştırmışlardır. Yaptıkları analizler sonucunda antidepresanlarla ilgili endüstri destekli araştırmaların negatif sonuçlarının bazen yayınlanmadığını, plasebo etkisinin etkili olabileceğini, yapılan araştırmalarda çift kör hakem değerlendirmelerinde ciddi sorunların olabildiğini, yetişkinlerde doğru antidepresan kullanımının yanı sıra düşük olduğunu, çocuklarda antidepresanların etkisine ilişkin kanıtların çok yetersiz olduğunu, en yeni antidepresanlarda bile yan etkilerin olduğunu, ilaçları bir arada kullanmanın ciddi sorunlara yol açabileceğini vurgulamışlardır. Aynı zamanda unipolar depresyon üzerinde çevresel etkilerin genetik etkilere göre daha zayıf olduğuna, biyokimyasal depresyon teorilerinin henüz kanıtlanmadığına, depresyonun biyolojik belirtilerini ortaya koymanın zor olduğu-

5. Depresyonun beyindeki kimyasal dengesizlikten kaynaklandığı fikrini öne süren kuram. Söz konusu kuram 1950'lerin sonları ve 1960'ların başlarında önerilmiştir. Odak noktası başlangıçta nörotransmitter norepinefrin iken, 1960'ların ortalarında odak serotonin hormonuna doğru kaymıştır. SSRI türü antidepresanlar da bu teoriye dayanılarak üretilmiştir.

na, antidepresanların dozunun tedavi çıktısı ile ilişkisinin minimum olduğuna işaret etmişlerdir. Söz konusu araştırmacılara göre bilişsel / davranışsal psikoterapi gören hastalar ile ilaçla tedavi olan hastalar neredeyse benzer sonuçlara ulaşmışlardır ve bu tür hastaların uzun süre takipte kalması tedavi için son derece önemlidir.

Yine Lacasse ve Leo (2005: 1212) yazdıkları bir makalede dünyaca ünlü üniversitelerin psikiyatrlarının depresyonun beyindeki kimyasallarla ilişkili olduğu yönündeki iddiayı kanıtlayan herhangi bir şeyin söz konusu olamayacağına ilişkin ifadelerini bir şema ile sunmuş ve kaynak göstererek yayınlamıştır. İki araştırmacı, söz konusu teorinin nasıl ortaya atıldığını, teorinin kesin olmadığını çok çeşitli kaynaklarla destekleyerek açıklamıştır.

Modern tıbbi eleştiren kitapların başında gelen “Satılık Hastalıklar”ın yazarı Moynihan ve Cassells (2010) da depresyonun uydurulmuş bir hastalık olduğunu, ilaç firmalarının milyarlarca dolarlık bir antidepresan pazarının olduğunu örneklerle açıklamaktadır.

Sonuç olarak antidepresanlarla ilgili araştırmaların, Türkiye’de çok az yapılmış olmasına rağmen yurt dışında oldukça fazla araştırmacının gündeminde olduğu söylenebilir. Medya gündemi ve antidepresan ilişkisi de özellikle yabancı alanyazında farklı boyutları ile ele alınmıştır. Kimi kaynaklarda “serotonin hipotezi”, kimi kaynaklarda “kimyasal dengesizlik kuramı” ya da “katekolamin hipotezi” şeklinde adlandırılan antidepresanların beynin kimyası ile ilgili olduğunu merkeze alan bu tez eleştirilere maruz kalmıştır. Alanyazında sıklıkla eleştirilen antidepresanların ülkemiz medyasında nasıl ele alındığı merak konusudur. Bu çalışma, hem ülkemizdeki alanyazındaki boşluğu gidermesi hem de yurtdışındaki alanyazına ilave sonuçlar sunması bakımından önemlidir.

3. Yöntem

Bu çalışmanın genel amacı antidepresan içerikli yayınların gazetelerde nasıl sunulduğunu ortaya koymaktır. “Tirajı en yüksek ulusal 5

gazetede antidepresan içerikleri nasıl sunulmaktadır?” sorusuna şu alt sorular çerçevesinde yanıt aranmıştır:

Çalışmada şu alt sorulara yanıt aranmıştır:

1. Antidepresan içerikli yayınların niteliği (haber, köşe yazısı, röportaj vb.) nedir? **2.** İçeriklerde antidepresanlara ilişkin hangi risklere işaret edilmiştir? **3.** İçeriklerde antidepresanlara ilişkin hangi yan etkilere işaret edilmiştir? **4.** İçeriklerde kullanılan yazı dili ve üslubu nasıldır? (Tıbbi, mizahi / ironik, magazinsel, öğüt veren, siyasi, adli vb.) **5.** İçeriklerde antidepresanlara ilişkin tutum (pozitif, negatif, nötr) nasıldır? **6.** İçeriklerde antidepresanların hangi hastalıklara neden olduğuna işaret edilmiştir? **7.** İçeriklerde antidepresanların hangi hastalıkları tedavi ettiğine işaret edilmiştir? **8.** İçeriklerde antidepresan adı / türü / içeriği belirtilmiş midir? **9.** İçeriklerde antidepresanlara alternatif olarak hangi alternatif tedavi yöntemlerine işaret edilmiştir?

Bu çalışmada içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi iletişim çalışmalarında kullanılan boyutuyla ilk kez 18nci yüzyılda İsveçli bir bilim adamının dönemin ilahilerindeki dini sembollerini incelediği araştırmasında kullanılmıştır (Frey, 1992: 194). Günümüzde kullanılan biçimiyle ilk kez 20nci yüzyılın başlarında Amerikan gazetelerinin içeriklerinin incelenmesinde kullanılmıştır (Frey, 1992: 195). Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sırasında Naziler’in egemen olduğu dönemde radyo propagandalarının analizinde kullanılmıştır (Aziz, 1990: 196). 1950’lerde içerik analizi Berelson tarafından ilk defa bugünkü anlamıyla tanımlanmıştır. Ona göre içerik analizi “iletişimin yazılı / açık (manifest) içeriğinin objektif, sistematik ve sayısal (kantitatif) tanımlamalarını yapan bir araştırma tekniğidir” (Gökçe, 1995: 16).

İçerik analizi yapılacak yayınları belirlemek için Aralık 2017 itibarıyla Türkiye’nin tirajı en yüksek ilk 5 gazetesi olan Sabah, Hürriyet, Sözcü, Posta ve Habertürk gazetelerinde Prnet MSuite Programı aracılığı ile tespit edilmiştir. 2015, 2016 ve 2017 yılları arasında içinde “antidepresan” kelimesi geçen toplam 190 içerik tespit edilmiştir. Bu içerikler değerlendirildiğinde araştırmanın amacına uygun, konuyla

doğrudan bağlantılı olan toplam 180 içerik, içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir.

Sabah gazetesinde 14, Hürriyet gazetesinde 35, Sözcü gazetesinde 11, Posta gazetesinde 78 ve Habertürk gazetesinde 42 haber incelenmiştir. Toplam 180 haber, 12 ana ve 135 yan kategoride içerik analizine tabii tutulmuştur. Kodlamalar birbirinden bağımsız iki araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiş ve kodlayıcılar arası uyum yüzdesi % 82 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4.1. Antidepresan İçeriklerin Gazetelere ve Yıllara Göre Dağılımı

Gazete	2015	2016	2017	Toplam
<i>Posta</i>	30	21	27	78
<i>Habertürk</i>	15	13	14	42
<i>Hürriyet</i>	8	15	12	35
<i>Sabah</i>	7	3	4	14
<i>Sözcü</i>	2	6	3	11
Toplam	62	58	60	180

4. Bulgular

Çalışmanın alt amaç soruları bağlamında içerik analizi uygulamasında elde edilen veriler aşağıda ayrı başlıklar halinde sunulmuştur.

4.1. Antidepresan İçeriklerinin Dağılımı

Ülke çapında günlük olarak yayımlanan 5 ulusal gazetenin internet sitelerindeki antidepresan konulu içeriklerin dağılımına bakıldığında yıllara göre neredeyse eşit sayıda içerik yayınlandığı ortaya çıkmıştır. Ancak gazetelere göre dağılıma bakıldığında ilk sırada Posta (f=78), Habertürk (f=42) ve Hürriyet (f=35) gazeteleri yer almaktadır. Antidepresan içeriklerinin 2015, 2016 ve 2017 yılları arasında toplam 5 gazetede dağılımı yukarıdaki tabloda (4.1) yer almaktadır.

Öte yandan antidepresan içerikli yayınların aylara göre dağılımı hangi aylarda depresyon konulu içeriklerin yayınlandığının tespiti bakımından önemlidir. Aşağıdaki tabloda (4.2) görüldüğü gibi içeriklerin büyük çoğunluğu (f=97, % 53.9) gün ışığının az olduğu, soğuk geçen Aralık, Kasım, Şubat ve Ocak aylarında yayınlanmaktadır. Mayıs, Ağustos, Temmuz ve Haziran ayları antidepresan içerikli yayınların en az yayınlandığı aylardır (f=26, % 14.4). Tablo 4.3’de ise söz konusu yayınlar türlerine göre tasnif edilmiştir. Görüldüğü gibi yayınların çoğu “haber” formatındadır (f=77, % 42.8). Buna mukabil 66 içerik “köşe yazısı”, 37 içerik “röportaj” türündedir.

Tablo 4.2. Antidepresan İçerikli Yayınların Aylara Göre Dağılım

Aylar	Frekans	Yüzde	Aylar	Frekans	Yüzde
Aralık	30	16.7	Eylül	12	6.7
Kasım	27	15.0	Haziran	9	5.0
Şubat	23	12.8	Temmuz	6	3.3
Ocak	17	9.4	Ağustos	6	3.3
Nisan	16	8.9	Mayıs	5	2.8
Ekim	16	8.9	Toplam	180	100.0
Mart	13	7.2			

Tablo 4.3. İçerik Türüne Göre Dağılım

Tür	Frekans	Yüzde	Tür	Frekans	Yüzde
Haber	77	42.8	Röportaj	37	20.6
Köşe Yazısı	66	36.7	Toplam	180	100.0

4.2. Üslup / Anlatım

Üslup / anlatım değerlendirilirken içeriklerin doktor dilinden bilgi verme amaçlı olması, hastalığı tanıtması kriterleri “tıbbi” kategorisini

tanımlamaktadır. Antidepresan kullanan ve adli bir olaya karışan kişilerin yaşadıkları olaylar “adli” kategorisinde değerlendirilmiştir. Köşe yazarlarının, ekonomistlerin ya da siyasetçilerin antidepresanlarla ilişkili yorumlarına yer veren içerikler “siyasi / güncel” kategorisinde değerlendirilmiştir. Antidepresanların kullanımına ilişkin öneriler getiren tıbbi olmayan, sohbet şeklinde yazılan içerikler “öğüt veren” kategorisinde değerlendirilmiştir. Antidepresan kavramını ünlü kişilerle birlikte ele alan, resimlerle süslü sayfalarda yer alan içerikler “magazinsel” kategorisinde değerlendirilmiştir. Antidepresanların kullanımına ilişkin alaycı ifadelerle yazılan köşe yazıları ya da değerlendirmeler “mizahi / ironik” kategorisinde değerlendirilmiştir.

Tablo 4.4’te görüldüğü gibi incelenen içeriklerin çoğunda “tıbbi” bir anlatım söz konusudur (f=109, % 60.6). 26 içerik “adli”, 15 içerik “siyasi / güncel”, 11 içerik “öğüt veren”, 10 içerik “magazinsel”, 8 içerik ise “mizahi / ironik” şeklinde ifade edilebilecek anlatım dillerine sahiptir.

Tablo 4.4. Üslup / Anlatım

Üslup	Frekans	%	Tür	Frekans	%
Tıbbi	109	60.6	Magazinsel	10	5.6
Adli	27	15.0	Mizahi	8	4.4
Siyasi / Güncel	15	8.3			
Öğüt Veren	11	6.1	Toplam	180	100.0

4.3. Antidepresanlara İlişkin Tutum

Antidepresanlara ilişkin tutum değerlendirilirken antidepresanlar hakkında olumlu ya da olumsuz bir yargı içermeyen, sadece tıbbi bilgi veren içerikler nötr olarak değerlendirilmiştir. Antidepresan kullanımını eleştiren, antidepresan kullanımına ilişkin olumsuz noktalara değinen tıbbi ya da daha az ciddi üsluplarla yazılan tüm içerikler (köşe yazıları,

haberler, adli haberler) “olumsuz” tutumu ifade etmektedir. Antidepresanların yararlarını anlatan, antidepresan kullanımını öneren ve kullanılmamanın zararlarını ifade eden tüm içerikler “olumlu” tutumu ifade etmektedir.

Antidepresan konulu içeriklere ilişkin gazetelerin tutumu Tablo 4.5’te yer almaktadır. İçeriklerin çoğunun antidepresana karşı tutumu nötrdür (f=97, % 53.9). Ancak olumlu ve olumsuz tutumlar karşılaştırıldığında içeriklerin çoğunun olumsuz tutuma sahip olduğu tespit edilmiştir (f=52, % 28.9).

Tablo 4.5. Antidepresan İçeriklere Karşı Tutum

Tutum	Frekans	Yüzde	Tür	Frekans	Yüzde
Nötr	97	53.9	Olumlu	31	17.2
Olumsuz	52	28.9	Toplam	180	100.0

Ayrıca antidepresan konulu içerikler değerlendirildiğinde içeriklerin % 90,6’sında (f=163) antidepresanın adı, türü ya da içeriği açıklanmazken, % 9,4’ünde (f=17) antidepresanların içeriğine (SSRI, litium vb.) değinilmiştir.

4.4. Riskler, Yan Etkiler

Antidepresanlara ilişkin riskler değerlendirilirken hem antidepresanın kullanım sürecinde ve sonrasında yaşanan sorunlar, hem antidepresanları yazan doktorların uzman olup olmaması ile ilgili sorunlar birlikte değerlendirilmiştir.

Yayın içeriklerinde işaret edilen antidepresanlara ilişkin riskler Tablo 4.6’da yer almaktadır. 180 içeriğin büyük çoğunluğunda antidepresanlara ilişkin risk belirtilmemiştir (f=93, % 51.7). Ancak riskin belirtildiği diğer 87 haberde her içeriğin birden fazla riske işaret edebildiği tespit edilmiştir. İşaret edilen riskler arasında ilk sırada “Anti-

depresanların başka hastalıklara neden olması” gelmektedir (f=38, % 18.) İzleyen diğer riskler “Uygun dozun kullanılıp kullanılmaması”, “düzenli kullanılmaması”, “sonuç vermeyebilmesi”, “psikiyatrist olmayan doktorlar tarafından yazılmaları” vb. şeklinde devam etmektedir. Diğer kategorisinde “alkolle kullanılması” (f=3), “arkadaş tavsiyesiyle kullanılması” (f=3), “ölüm” (f=2), “intihar eğilimi” (f=2), “gebelerde otistik çocuk doğurma riski” (f=2), “greyfurtla birlikte kullanıldığında zehirlenme riski” (f=2), “aşırı sıcak havada hasta yapma riski” (f=1), “uyuşturucu eğilimini artırma riski” (f=1) ve “boşanma eğilimini artırma riski” (f=1) yer almaktadır.

Tablo 4.6. Antidepresanlara İlişkin Riskler

Riskler	Frekans	Yüzde
Başka Hastalıklara Neden Olması	38	18.0
Uygun Dozun Kullanılıp Kullanılmaması	12	5.7
Düzenli Kullanılmaması	10	4.7
Sonuç Vermeyebilecek Olması	10	4.7
Psikiyatrist Olmayan Doktorların Yazması	9	4.3
Hastanın Tolere Edip Edememesi	8	3.8
Reçetesiz Olduğu İçin Erişimin Kolay Olması	8	3.8
İnsanı Uyuşturması	6	2.8
Diğer	17	8.1
Belirtilmemiş	93	44.1
Toplam	211	100.0

Antidepresanlara ilişkin yan etkiler değerlendirilirken kullanımdan sonra kişinin üzerinde yarattığı etki temel kriterdir. Bunun yanında incelenen içeriklerde uzman kişilerin ya da uzman olmayan kişilerin yan etki olduğuna inandığı hususlar da kodlanmıştır.

Yan etkiler Tablo 4.7’de yer almaktadır. 180 içeriğin 116’sında (% 64.4) herhangi bir yan etkiye işaret edilmemiştir. Ancak geriye kalan

toplam 64 haberde çeşitli yan etkilere değinilmiştir. En çok değinilen yan etkiler “cinsel problemler”(f=17; % 9.1) ve “sersemlik / baş dönmesi / uyku hali”dir (f=16). Onları bağımlılık (f=4), “uykusuzluk” (f=3), “gebelerde otistik çocuk doğurma riski” (f=3), “gerçek çözümlere tercih edilmesi” (f=3), “tartışmalı yan etkiler” (f=3) izlemektedir. Diğer kategorisinde “kulak çınlaması” (f=2), “şiddet eğilimi” (f=2), “ölüm” (f=2), “guatr” (f=2), “zehirlenme” (f=2), “gebe kalmayı zorlaştırması” (f=2), “göz kuruluğu” (f=1), “sıcak çarpmasına karşı hassasiyet” (f=1), “saç dökülmesi” (f=1), “insülin direnci” (f=1), “kronik halsizlik” (f=1), “kalp krizi riski” (f=1), “kilo alma” (f=1), “kas krampları” (f=1), “tiroid” (f=1) ve “gizli şeker riski” (f=1) yer almaktadır.

Tablo 4.7. Antidepresanların Yan Etkileri

Yan Etkiler	Frekans	Yüzde
Cinsel Problemler (Sertleşme, Libido Düşüklüğü...)	17	9.1
Sersemlik / Baş Dönmesi	16	8.4
Bağımlılık	4	2.1
Uykusuzluk	3	1.6
Gebelerde Otistik Çocuk Doğurma İhtimali	3	1.6
Gerçek Çözümlere Tercih Edilmesi	3	1.6
Tartışmalı Yan Etkiler	3	1.6
Diğer	22	13.1
Belirtilmemiş	116	61.1
Toplam	190	100.0

4.5. Tedavi Ettiği ve Neden Olduğu Hastalıklar

Antidepresanların neden olduğu hastalıklar değerlendirilirken hem hastaların içerik içinde ifade ettikleri hastalıklar, hem doktorların belirttiği hastalıklar kodlanmıştır. Aynı zamanda köşe yazısı ya da röportajlarda antidepresanların neden olduğu hastalıklara değinen içe-

rikler de kodlanmıştır.

Antidepresanların neden olduğu hastalıklar Tablo 4.8’de değerlendirilmiştir. 180 içeriğin 137’sinde (% 76.1) hastalık belirtilmemiştir. Antidepresanların neden olduğu hastalıklar arasında ilk sırada cinsel hastalıklar (sertleşme problemleri, libido düşüklüğü vb.) gelmektedir (f=16, % 8.9). İkinci sırada % 4.2 (f=7) ile “baş dönmesi / sersemlik / kronik halsizlik” izlemektedir. “Bebeklerde otizm” (f=3), “bağımlılık” (f=2), “guatr” (f=2), “zehirlenme” (f=2) antidepresanların neden olduğu hastalıklar arasında sıralanmıştır. Diğer kategorisinde ise “göz kuruluğu” (f=1), “kulak çınlaması” (f=1), “saç dökülmesi” (f=1), “insülin direnci” (f=1), “bellek kaybı” (f=1), “yaşlılarda düşme eğilimi” (f=1), “kalp krizi” (f=1), “tiroid” (f=1), “gizli şeker” (f=1) yer almaktadır.

Tablo 4.8. Antidepresanların Neden Olduğu Hastalıklar

Hastalıklar	Frekans	Yüzde
Cinsel Problemler (Sertleşme, Libido Düşüklüğü...)	16	8.9
Sersemlik / Baş Dönmesi / Kronik Halsizlik	7	4.2
Bebeklerde Otizm	3	1.7
Bağımlılık	2	1.1
Guatr	2	1.1
Zehirlenme	2	1.1
Diğer	10	6.0
Belirtilmemiş	137	76.1
Toplam	180	100.0

Antidepresanların tedavi ettiği hastalıklar değerlendirilirken hem hastaların içerik içinde ifade ettikleri hastalıklar, hem doktorların belirttiği hastalıklar kodlanmıştır. Aynı zamanda köşe yazısı ya da röportajlarda antidepresanların tedavi ettiği hastalıklara değinen içerikler de kodlanmıştır. Tüm bunların kodlanmasının nedeni gazete okuyucularının her zaman uzmanlardan bilgi almamaları bazen de uzman olmayan

kişilerden de etkilenebilmeleridir.

Tablo 4.9’da antidepresanların tedavi ettiği hastalıklara ilişkin oranlara yer verilmiştir. Buna göre 180 haberin 87’sinde (% 48.3) antidepresanların tedavi ettiği hastalık belirtilmemiştir. Tedaviye işaret eden 93 haberde en çok “depresyon / mutsuzluk / stres / evham” hastalıklarına işaret edilmiştir. “Migren” (f=4), “uykusuzluk” (f=4), “kulak çınlaması” (f=4), “panik atak” (f=4), “fibramiyalji” (f=3), “menopoz” (f=3) tedavisinde antidepresan kullanılan diğer hastalıklardır. Diğer kategorisinde “prostat” (f=1), “sertleşme sorunu” (f=1), “baş dönmesi” (f=1), “baş ağrısı” (f=1), “erken boşalma” (f=1), iratıbil bağırsak sendromu (f=1), “beyin kanseri”, (f=1), “bipolar bozukluk” (f=1), “mide şişkinliği” (f=1) ve “uyku felci” (f=1) yer almaktadır.

Tablo 4.9. Antidepresanların Neden Olduğu Hastalıklar

Hastalıklar	Frekans	Yüzde
Cinsel Problemler (Sertleşme, Libido Düşüklüğü...)	16	8.9
Serselik / Baş Dönmesi / Kronik Halsizlik	7	4.2
Bebeklerde Otizm	3	1.7
Bağımlılık	2	1.1
Guatr	2	1.1
Zehirlenme	2	1.1
Diğer	10	6.0
Belirtilmemiş	137	76.1
Toplam	180	100.0

4.6. Alternatif Tedavi Önerileri

Antidepresanlara alternatif tedavi önerileri değerlendirilirken antidepresanları eleştiren doktorların, köşe yazarlarının, psikologların, dolayısıyla medyada “opinion leader” konumunda olan kişilerin antidepresan kullanımına alternatif bir yol önerip önermediği kontrol edilmiş ve içeriklerde yer alan beslenmeye, hayat tarzı değişimine ya

da toplumsal değişimlere işaret eden tüm öneriler kodlanmıştır.

Antidepresanlara alternatif tedavi önerileri Tablo 4.10'da değerlendirilmiştir. Görüldüğü gibi 182 içeriğin % 70'inde (f=126) alternatif bir tedavi önerilmemiştir. Antidepresan kullanımına alternatif olarak ilk sırada “toplumsal / ekonomik / siyasi yapının düzelmesi” önerilmiştir (f=23; % 12.6). Onu “bitkisel ürünler / gıdalar” izlemektedir (f=8, % 4.4). “Terapi / psikolojik tedavi / farkındalık terapisi” (f=5), “yürüyüş / egzersiz” (f=4), “güneş ışığından yararlanmak” (f=3), “başkalarını mutlu etmek” (f=2), “sorun çözme becerisi geliştirmek” (f=2), “yaşam tarzı / düşünce biçimi değişimi” (f=2) alternatif olarak sunulan önerilerdir. Diğer öneriler arasında “konuşmak” (f=1), “sigarayı bırakmak” (f=1), “ışık terapisi” (f=1), “ketamin” (f=1), “yoga / meditasyon” (f=1), “mizah programları” (f=1) ve “alkol” (f=1) yer almaktadır.

Tablo 4.10. Antidepresanlara Alternatif Tedavi Önerileri

Alternatif Tedavi Önerileri	Frekans	Yüzde
Toplumsal / Ekonomik / Siyasi Yapının Düzeltilmesi	23	12.6
Başka Bitkiler / Gıdalar (Zerdeçal, Çekirdek...)	8	4.4
Terapi / Psikolojik Tedavi / Farkındalık Terapisi	5	2.7
Yürüyüş / Egzersiz	4	2.2
Güneş Işığında Yararlanmak	3	1.6
Başkalarını Mutlu Etmek	2	1.1
Sorun Çözme Becerisi Geliştirmek	2	1.1
Yaşam Tarzını / Düşünce Biçimini Değiştirmek	2	3.5
Diğer	7	3.5
Belirtilmemiş	126	69.2
Toplam	182	100.0

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma antidepresan içerikli yayınların tirajı en yüksek 5 gazetede nasıl sunulduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu bağlamda Türki-

ye’de yayın yapan en yüksek tirajlı 5 gazetesinde (Sabah, Hürriyet, Sözcü, Posta ve Habertürk) 2015, 2016 ve 2017 yılları arasında yayınlanan toplam 180 içeriği içerik analizine tabii tutulmuştur. 5 ulusal gazetede yıllara göre neredeyse eşit dağılan içerikler, gazetelere göre sıralandığında ilk sırada Posta (f=78), Habertürk (f=42) ve Hürriyet (f=35) gazeteleri gelmektedir. Kış aylarında daha fazla “antidepresan” konulu içerik yayınlandığı ortaya çıkmıştır. Söz konusu içerikler haber (% 42.8), köşe yazısı (% 36.7) ya da röportaj (% 20.6) kategorilerindedir. Dolayısıyla daha çok güneş enerjisi alınan yaz aylarının antidepresana ilişkin gazetelerin ilgisinin azaldığı aylar olduğu söylenebilir. İçeriklerin dil ve anlatımı ağırlıklı olarak tıbbidir (% 60.6). Ancak adli haberler de azımsanamayacak düzeydedir (% 15). Bu haberlerde ağırlıklı olarak intihar olayları konu edilmiştir. Gazetelerin antidepresanlara karşı tutumu ağırlıklı olarak nötrdür (% 53.9). Ancak olumsuz tutum (% 28.9) olumlu tutuma (% 17.2) göre daha ağırlıklıdır. İçeriklerin % 9.4’ünde (f=17) antidepresanların içeriğine (SSRI, lityum vb.) değinilmiştir. İçeriklerin ağırlıklı olarak nötr olması antidepresanlara ilişkin genel bir kabulüm varlığını göstermekteyken olumsuz içeriklerin olumlu içeriklere göre ağırlıklı olması antidepresanlara ilişkin bakış açısının negatif ağırlıklı olduğunu göstermektedir.

Antidepresanlara ilişkin en çok dile getirilen risk başka hastalıklara neden olmasıdır (% 18). Bunu “uygun dozun kullanılıp kullanılmaması, antidepresanların düzenli kullanılmaması, sonuç vermeyebilmesi, psikiyatrist olmayan doktorlar tarafından yazılması, hastanın tolere edip edememesi, reçetesiz olduğu için ulaşımının kolay olması ve hastalarda uyuşturucu etkide bulunması izlemektedir. Antidepresanlara ilişkin yan etkiler arasında ilk sırada cinsel problemler (Sertleşme, libido düşüklüğü, kontrolsüz cinselliğe yöneltmesi) ile ilgili içerikler gelmektedir (% 9.1). Onu sersemlik / baş dönmesi, bağımlılık, uykusuzluk, gebelerde otistik çocuk doğurma riski, antidepresanların gerçek çözümlere tercih edilmesi ve tartışmalı yan etkiler izlemektedir. Antidepresanların neden oldukları hastalıklar arasında yine ilk sırada

cinsel problemler gelmektedir (% 8.9). Onu baş dönmesi / sersemlik / kronik halsizlik, bebeklerde otizm, bağımlılık, guatr, zehirlenme izlemektedir. Antidepresanların tedavi ettiği hastalıklar arasında ilk sırada depresyon / mutsuzluk / stres / evham gelmektedir (35.3). Onu migren, uykusuzluk, kulak çınlaması, panik atak, fibramiyalji, menopoz hastalıkları izlemektedir. Antidepresanlara alternatif tedavi önerileri değerlendirildiğinde içeriklerin %70'inde alternatif bir tedavinin önerilmediği ortaya çıkmıştır. Kalan % 30 içerikte ağırlıklı olarak toplumsal / ekonomik / siyasi yapının düzelmesi" önerilmiştir (f=23; % 12.6). Onu bitkisel ürünler / gıdalar, terapi / psikolojik tedavi / farkındalık terapisi, yürüyüş / egzersiz, güneş ışığından yararlanmak, başkalarını mutlu etmek, sorun çözme becerisi geliştirmek, yaşam tarzı / düşünce biçimi değişimi izlemektedir.

Antidepresanlara ilişkin özellikle yabancı kaynakların değindiği "kimyasal dengesizlik kuramı"nın, kuramın savunucuları tarafından bile tam olarak kesinliğinin kanıtlanmadığına alanyazında değinilmiştir. Antidepresanların ağırlıklı olarak plasebo etkisine sahip olduğunu ifade eden araştırmacılar bu savlarını çeşitli çalışmalarla desteklemeye çalışmaktadır. Depresyonun bu derece yaygın olduğu günümüz dünyasında antidepresanlara hangi bakış açısıyla yaklaşmak gerektiğini sorgulamak sağlığını korumak isteyen her birey için hayati bir önem taşımaktadır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre antidepresanlar medyada olumludan çok olumsuz tutumla ele alınmaktadır. Nötr tutum ise ağırlıklıdır. Bu durum, söz konusu gazeteler tarafından antidepresanlara yönelik kesin bir önyargı geliştirmek istenmemesine bağlanabilir. Ancak analiz edilen içeriklerde antidepresanların hem uyku haline hem uykusuzluğa neden olduğuna işaret edilmesi; hem kulak çınlamasına neden olması, hem de kulak çınlamasının tedavisinde kullanılması gibi veriler, söz konusu ilaçlara ilişkin gazete içeriklerinin de çelişkili olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Antidepresanlara alternatif olarak ilk sırada toplumsal / siyasal / ekonomik yapının, kısacası tüm dünyanın değişmesi, yeşil ağırlıklı bir yaşam ve terapi önerilmektedir. Yan

etkileri daha az olan ya da olmayan bu önerilerin ne derece uygulanabilir olduğu başka bir araştırma konusudur.

Presentation of Content Related to Antidepressants in Newspapers

Abstract: The benefits or harms of the use of antidepressants are being discussed publicly. How the contents of antidepressants in the newspapers are presented, attitudes towards antidepressants, diseases caused or treated by antidepressants are a curiosity. The general purpose of this study is to put forth “how antidepressant publications are presented in the newspapers?” According to this, we analyzed 5 daily newspapers (Sabah, Hürriyet, Sözcü, Posta, Habertürk) with the highest circulation according to December 2017 by PRNet Msuite Program. We analyzed 180 contents which contained the key word “antidepresan” between 2015-2017. It was found out that the attitude towards the antidepressants of newspapers was mostly neutral and negative. “Antidepressants cause other illnesses” are at the top of the risk factors for antidepressants. Among the side effects of antidepressants, “sexual problems” and “dizziness / drowsiness” are the first order. As an alternative to using antidepressants, “improvement of social / economic / political structure” was suggested first. The disease treated by antidepressants is often referred to as depression. Sometimes, however, antidepressants treat and cause the same disease. As a result, it can be said that the newspapers generally have contents that doesn’t anticipate the antidepressants, have preconceived content against antidepressants and give confusing information in most cases.

Key Words: Antidepressants, Antidepressant News, Media and Antidepressants.

Kaynakça

- Antonuccio**, David O., William G. **Danton**, Garland Y. **Denelsky**, Roger P. **Greenberg**, and James S. **Gordon** (1999), “Raising Questions About Antidepressants”, **Psychotherapy and Psychosomatics**, 68: 3-14. <https://pdfs.semanticscholar.org/e2aa/ee7001e778d9fb5afd480a765593c325df96.pdf> (Erişim tarihi: 3.9.2018).
- Antonuccio**, David O.; David D. **Burns**, William G. **Danton** (2002), “Antidepressants: A Triumph Of Marketing Over Science”, **Prevention and Treatment**, 5 (1). <http://www.antidepressantsfacts.com/2002-07-15-Antonuccio-therapy-vs-med.htm> (Erişim tarihi: 21.6.2018).
- Aziz**, Aysel (1990), **Araştırma Yöntemleri-Teknikleri ve İletişim**, Ankara: İLAD Yayınları.
- Çetin**, Mesut ve Cengizhan **Açıknel** (2009), “Meta Analizler Işığında Bütün Antidepressanlar Aynı Mıdır”, **Klinik Psikofarmakoloji Bülteni**. 19: 87-92. https://www.researchgate.net/profile/Mesut_Cetin3/publication/239592707_Metaanalizler_Iflnda_Butun_Antidepressanlar_Ayn_mdr/links/54b181eb0cf220c63cd12719/Meta-analizler-Iflnda-Buetuen-Antidepressanlar-Ayn-mdr.pdf?origin=publication_detail (Erişim tarihi: 21.6.2018).
- Doğan**, Sultan (2011), “Cinsel İşlev Bozuklukları, Depresyon ve Antidepressanlar”, **Journal of Mood Disorders**, 1 (2): 81-86. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/109848> (Erişim tarihi: 10.7.2018).
- Eker**, Engin (1999), “Psikiyatride Akılcı İlaç Kullanımı”, **Akılcı İlaç Kullanımı Sempozyumu**’nda (14 Ocak 1999) sunulan bildiri. s.151-158. <http://www.ctf.edu.tr/stek/pdfs/11/1111ee.pdf> (Erişim tarihi: 21.6.2018).
- Frey**, R. Lawrence, Carl. H. **Botan**, Paul G. **Friedman**, and Gary L. **Kreps** (1992), **Interpreting Communication Research: A Case Study Approach**, The USA: Pearson.
- Göka**, Erol (2002), “Plasebo Kavramı ve Plasebo Etkisi”, **Türk Psikiyatri Dergisi**, 13 (1): 58-64. <http://turkpsikiyatri.com/C13S1/plasebo.pdf> (Erişim tarihi: 21.6.2018).
- Gökçe**, Orhan (1995), **İçerik Çözümlemesi**, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

- Hernandez Juan Francisco, K. Mantel-Teeuwisse Aukie, J. M. V. van Thiel Ghislaine, Svetlana V. Belitser, Jan Warmerdam, Jan A. M. Raaijmakers, and Toine Pieters** (2012), “A 10-Year Analysis of the Effects of Media Coverage of Regulatory Warnings on Antidepressant Use in the Netherlands and UK.” **PLoS ONE** 7(9)
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3447767/pdf/pone.0045515.pdf> (Erişim tarihi: 3.9.2018).
- Kaya, Burhanettin ve Süheyla Ünal** (2001), “Karma Anksiyete ve Depresyon Bozukluğu”. **Psikiyatri Dünyası**, 5: 80-88.
https://www.researchgate.net/profile/Suheyla_Unal/publication/315112646_Karma_Anksiyete_ve_Depresyon_Bozuklugu/links/59e1df92aca2724cbfdfe22f/Karma-Anksiyete-ve-Depresyon-Bozuklugu.pdf?origin=publication_detail (Erişim tarihi: 9.7.2018).
- Kirsch, I., T. J. Moore, A. Scoboria, and S. S. Nicholls** (2002), “The Emporer’s New Drugs: An Analysis of Antidepressant Medication Data Submitted to the U.S. Food and Drug Administration”, **Prevention and Treatment**, 5 (23).
<http://www.journals.apa.org/prevention/volume5/pre0050023a.html> (Erişim tarihi: 9.7.2018).
- Kirsch, Irving ve Guy Sapirstein** (1998), “Listening to Prozac, But Hearing Placebo: A Meta-Analysis of Antidepressant Medication”, **Prevention and Treatment**, 1 (2).
<http://journals.apa.org/prevention/volume1/pre0010002a.html> (Erişim tarihi: 9.7.2018).
- Kirsch, Irving** (2012), **Antidepresan Efsanesinin Sonu: Çıplak Kralın Yeni İlacı**, İstanbul: Kuraldışı Yayınevi
- Küçükusta, Ahmet Rasim** (2011), **Adamın Biri Doktora Gitmiş, Gidiş O Gidiş**, İstanbul: Hayykitap (4ncü Baskı),
- Lauridsen, G. M. and S. S. Kalvemarmark** (2018), “How Does Media Coverage Effect the Consumption of Antidepressants: A Study of the Media Coverage of Antidepressants in Danish Online Newspapers 2010-2011”, **Research in Social and Administrative Pharmacy**, 14: 638-644.
<https://reader.elsevier.com/reader/sd/338F9B8C7820FFF08C78E28B885A4AC611AD003CD329B22B5D9585C6C918B6E7C5C3F4BE2054753EF42204945E50490C>. (Erişim tarihi: 22.6.2018).

Leo, Jonathan and Jeffrey J. Lacasse (2008), “The Media and the Chemical Imbalance Theory of Depression”, **Society**, 45 (1): 35-45.

https://www.researchgate.net/publication/226917394_The_Media_and_the_Chemical_Imbalance_Theory_of_Depression (Erişim tarihi: 3.9.2018).

Moynihan, Ray ve Alan Cassels (2010), **Satılık Hastalıklar**, İstanbul: Hayykitap (3ncü Baskı).

Örsel, S. (2004), “Depresyonda Tedavi: Genel İlkeler ve Kullanılan Antidepresan İlaçlar”, **Klinik Psikiyatri**, Ek 4, s.17-24.

https://www.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD_7_80_17_24.pdf (Erişim tarihi: 9.7.2018).

Smith, Adam (2016), **Unrelenting: A Media-Focused Political Economy Analysis of Antidepressant Use in Canada** (Yüksek Lisans Tezi), Faculty of Graduate Studies: Department of Political Studies University of Manitoba.

Schildkraut Joseph J. (1965), “The Catecholamine Hypothesis of Affective Disorders: A Review of Supporting Evidence”, **Am J Psychiatry**, 122 (5): 509-522.

<https://ajp.psychiatryonline.org/doi/abs/10.1176/ajp.122.5.509> (Erişim tarihi: 3.9.2018).

Ulusal Hastalık Yükü ve Maliyet-Etkililik Projesi (2004),

http://www.toraks.org.tr/userfiles/file/ulusal_hastalik_yuku_hastalikyuku_TR.pdf (Erişim tarihi: 21.6.2018).

World Health Organisation Resmi Sitesi

http://www.who.int/mental_health/management/depression/en/ (Erişim tarihi: 21.6.2018).

TÜİK (2015) İstatistiklerle Türkiye,

http://ec.europa.eu/eurostat/documents/7330775/7339623/Turkey+_in_statistics_2015.pdf/317c6386-e51c-45de-85b0-ff671e3760f8 (Erişim tarihi: 21.6.2018).

Bilgi Arşivi

1. Bilgi [1999 Yaz], 1 (1) ▪ M. Kemal Aydın, ‘Ulusal Kalkınmacılık’tan ‘Küreselleşme’ye ▪ **Engin Yıldırım**, Anthony Giddens’in Yapılanma Teorisi ▪ **Nihat Erdoğmuş**, Kişilerde İç Çatışma Nedeni Olarak Rekabet-İşbirliği İkilemi ▪ **Recai Coşkun** ve **Osman Karamustafa**, İşletme Öğrencilerinin Etik Algıları Üzerine Ampirik Bir Çalışma ▪ **Gültekin Yıldız** ve **Kadir Ardic**, Eğitimde Toplam Kalite Yönetimi ▪ **Zeki Parlak**, Yeniden Yapılanma ve Post-Fordist Paradigmalar ▪ **İbrahim Erol Kozak**, ‘Bilginin İslamileştirilmesi’ mi, ‘İslamın Bilgileştirilmesi’ mi ▪ **Necati Mert**, Dil ve Dilimiz ▪ **ÇEVİRİ** ▪ E. Yıldırım, Liberallere Karşı Ütopya Düşüncesi, [Barbara Goodwin (1980), ‘Utopia Defended Against the Liberals’], Political Studies, 28 (3)]

2. Bilgi [2000 Yaz], 2 (1) ▪ Engin Yıldırım, İktidar, Üniversite ve Aydınlar ▪ **M. Kemal Aydın**, ‘Neoliberal Dalga’ ya da ‘Küreselleşme’ ▪ **Mehmet Duman**, Küreselleşme Çağında Türkiye Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme ▪ **İsmail Hira**, Max Weber’in Yöntem Arayışı ▪ **Necati Mert**, Refik Halit’in Muhalifliği, Sürgünlüğü ve Merkez Taşra Açısından Hikâyeleri ▪ **Esat Pınarbaşı**, Kemal Tahir’in Düşünce Dünyasında Klasik Dönem Osmanlı Toplum Yapısı ▪ **Nurgün Kul Parlak**, Uluslararası İnsan Kaynakları Yönetiminin Gelişimi ▪ **Recai Coşkun**, Geleneksel Organizasyondan Öğrenen Organizasyona Geçiş: Teorik Çerçeve ve Uygulamaya Yönelik Öneriler ▪ **Fatma Fidan**, Kapitalizmin Gelişme Sürecinde Kadının Çok Yönlü Konumu ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, Devlet Piyasaların Gelişmesine Nasıl Yardımcı Olabilir, [Brian Levy (1997), ‘How Can States Foster Markets’], Finance and Development, September 1997: 21-23] ▪ **GÜNDEM** ▪ Necati Mert, ‘Şehir Meclisiymiş’.

3. Bilgi [2000 Kış], 2 (2) ▪ M. Kemal Aydın, ‘Çevre’nin ‘Hâl’i ve ‘Devleti Yeniden Etkin Bir Konuma Taşımak’ ▪ **Sedat Murat**, Com-

parative Demographic Structures of the European Union Countries and Turkey ▪ **İrfan Haşlak**, Milliyetçilik ve Modernleşme: XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Örneği ▪ **Köksal Şahin**, Çok Partili Dönem Öncesi Türkiye’de Demokratik Gelişim ve Basının Bu Süreçteki Yeri ▪ **İsmail Hira**, Sosyal Bilimler: Yasa Koyucu Tasarımdan Yorumcu Tasarıma ▪ **M. Kemal Şan**, Edebiyat Sosyolojisi: Tarihsel Bir Değerlendirme Denemesi ▪ **Serkan Bayraktaroğlu**, Klasik Örgütsel Güç Kuramlarından Clegg’in ‘Güç Devreleri’ Yaklaşımına ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, Gelişmiş Kapitalist Toplumlarda Piyasa ve Devlet, [Johannes Berger (1990), “Market and State in Advanced Capitalist Societies”, in (eds.) Alberto Martinelli and Neil J. Smelser (1990), *Economy and Society: Overviews in Economic Sociology*, London: Sage Publication, pp.103-132] ▪ **GÜNDEM** ▪ Necati Mert, “17 Ağustos’un İlk Yıldönümü ve Sivillik”.

4. Bilgi [2001 Yaz], 3 (1) ▪ Mehmet Duman, Siyaset ve İktisat İlişkileri Üzerine ▪ **Gökhan Sönmezler**, Osmanlı’da Dış Borç ve Az gelişmişlik Sorunu ▪ **Abdurrahman Benli**, İngiltere Kamu Sektöründe Endüstri İlişkileri ve Sendikalar ▪ **Necati Mert**, Orhan Kemal’in Hikâyelerinde ‘Sakıncalı’ Sözcükler ▪ **Serkan Bayraktaroğlu**, Sosyal Bilimlerde Yükselen Paradigma Örneği: Grounded Teori ▪ **Remzi Altunışık**, Pazarlama Anlayışında Değişim: Bireyselleştirilmiş Pazarlama ▪ **Kadir Ardiç** ve **Türker Baş**, Sağlık Sektöründe Hizmet Kalitesinin Ölçülmesi: Sakarya Doğum ve Çocuk Bakımevi Hastanesinde Bir Uygulama ▪ **Osman Karamustafa**, Hisse Senedi Yatırım Kararlarında Bilgi Kaynaklarının Önemi: Bireysel Yatırımcı Bakış Açısı Üzerine Bir Araştırma ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, İktisadi Kalkınma, Demokrasi ve Performans, [Jan Erik Lane and Swante Erson (1990), in *Comparative Political Economy*, London and New York: Pinter Publishers, pp.127-142] ▪ **ÇEVİRİ** ▪ Cahit Şanver, Planlı Ekonomiden Piyasa Ekonomisine Yeni Geçen Ülkeler ve Devletin Değişen Rolü, [Vito Tanzi (1999), *Transition and the Changing Role of Government*, Finance and Development, June 1999].

5. Bilgi [2002 Yaz], 4 (1) ▪ Cengiz Sunay, Bilim Felsefesi ve Siyaset Bilimi ▪ **Hamza Al**, Birey-Devlet İlişkisinde Yeni Bir Yaklaşım: Vatandaş Anlayışından Müşteri Anlayışına Doğru ▪ **Serkan Bayrak-taroğlu**, Bilgi Toplumu ve Düşmanları ▪ **Atilla Arkan**, İbn Rüşd Düşüncesinde Disiplinler arası İlişki ▪ **Gökhan Sönmezler**, Yabancı Sermayenin Gelişmekte Olan Ülkelerdeki İşlevi ve Türkiye Örneği ▪ **M. Özgür Kayalica** ve **M. Zeki Ak**, SCI ve SSCI'deki Makale Sayıları Üzerine Bir Not ▪ **Necati Mert**, Üç Yazar ve Yaşlıları ▪ **ÇEVİRİ** ▪ Atilla Arkan, İbn Rüşd'ün Siyasi Öğretileri, [Charles Butterworth (1992), *in* Political Teaching of Averroes, pp.187-202] ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, Değişen Dünyada Devlet, [Ajay Cibber (1997), "The State in a Changing World", Finance and Development, September 1997: 17-20].

6. Bilgi [2003 Yaz], 5 (1) ▪ Cengiz Sunay, İngiliz Siyasi Tarihi Ekseninde Modern Siyasi Partilerin Doğuşu ▪ **Serpil Döm**, Gelişmekte Olan Ülkelerde Firma Yönetişimi ve Türkiye Gerçeği ▪ **Halis Kalmış** ve **Gökhan Sönmezler**, Küreselleşmenin KOBİ'lere Etkisi ve Finansman Sorunu ▪ **Barış Safran**, Örgütsel Güven Kavramı ile Verimlilik İlişkisi ▪ **Tuncay Yılmaz**, Performansa Dayalı Ücretlendirme Modeli Olarak Çalışanların Hisse Sahipliği Planları ▪ **M. Kemal Aydın**, Küreselleşme Karşısında Ulusal Devlet: Hepimizin Kafası Karışık ▪ **Necati Mert**, Ömer Seyfettin ve Tefik Fikret Özelinde Bir Dönemin Hali.

7. Bilgi [2003 Kış], 5 (2) ▪ Fırat Mollaer, Türk Kolasının Düşündürdükleri: Bir Muhayyile mi Süreklilik mi: Cola Turka ve Milli İktisat ▪ **Şahabettin Güneş**, Global Kapitalizm Üzerine Bir Değerlendirme ▪ **Ahmet Kemal Bayram**, İktidar Çözümlemelerinde Bir Mihenk: Michel Foucault ▪ **Muhittin Ataman**, Özalist Dış Politika: Aktif ve Rasyonel Bir Anlayış ▪ **Hakan Demir** ve **Mehmet Karakütük**, Yerel Yönetimler ve Hizmette Yerellik ▪ **Halil İbrahim Aydın**, Örgüt Kültürünün Yönetim Açısından Önemi ▪ **Rana Özen Kutanis**, Hamilik İlişkisinde Cinsiyetin Rolü: Bir Vak'a Çalışması ▪ **Or-**

han Batman, Türkiye’de Profesyonel Turist Rehberlerinin Mesleki Sorunlarına Yönelik Bir Araştırma.

8. Bilgi [2004 Yaz], 6 (1) ▪ M. Kemal Şan ve İsmail Hira, Modernlik ve Postmodernlik Bağlamında Tüketim Toplumu Kuramları ▪ **Hamza Ateş ve Soner Ünal**, Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusunda İdari Hayat ▪ **Cengiz Sunay**, Mübeccel Kıray’ın Eserlerinde Kent ve Toplumsal Değişme ▪ **Fırat Mollaer**, Azerbaycan’da Demokrasi ve Geleceği Üzerine Bazı Gözlemler ▪ **Muharrem Es ve Tuncay Güloğlu**, Bilgi Toplumuna Geçişte Kentleşme ve Kentsel Yoksulluk: İstanbul Örneği ▪ **Bayram Çolakoğlu**, Avrupa Merkez Bankası’nın Para Politikası Stratejisi ve Teorik Temelleri ▪ **Abdurrahman Benli ve Levent Şahin**, İnsan Kaynakları Yönetiminde İşgören Bulma ve Seçme ▪ **Zekeriya Bingöl**, Akdeniz Bölgesinin Kültür ve İnanç Turizmi Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi.

9. Bilgi [2004 Kış], 6 (2) ▪ Kayhan Delibaş, İslam Fundamentalizminden İslam Fobisine: Batı Dünyasında Gelişmekte Olan *Islamophobia* Yeni Bir Eşitsizlik Kaynağı Olarak Görülebilir mi ▪ **Zeki Parlak**, Küreselleşme ve Çalışma Standartları ▪ **Ahmet Fidecioglu**, Japonlaşmanın Getirdiği Örgütsel Bağımlılık ve Bu Bağımlılığın Kontrolü Açısından Japon Şirketlerinde İşgücü Seçimi ve Eğitimi ▪ **Erhan Birgili, Hakan Tunahan ve Hasan Demir**, 2001 Şubat Döviz Krizinin İşletmelerin Üretim ve Kârlılıklarına Etkisi Üzerine Bir Araştırma ▪ **ÇEVİRİ** ▪ Şükrü Cicioğlu, Finansal Küreselleşme, [J. Tobin (2000), “Financial Globalization”, World Development, 28 (6): 1101-1104].

10. Bilgi [2005 Yaz], 7 (1) ▪ Mahmut Bilen, M. Kemal Şan ve M. Kemal Aydın, Yoksulluk Sorunu Üzerine ▪ **Hüseyin Taştan**, Sources of Exchange Rate Fluctuations with an Application to Turkish Data ▪ **M. Hisarcıklılar**, Gender Based Wage Differentials in Turkey ▪ **Mehmet Fevzi Bilgin**, ABD 2004 Başkanlık Seçimi ve Hıristiyan Sağın Yükselişi ▪ **Halil İbrahim Aydın**, Örgütsel Öğrenme ve Oryantasyonları ▪ **Nurcan Turan**, Üretken Bir İstihdam Yaratılmasında Kooperatif İşletmelerinin Potansiyel Katkıları ▪ **Rana Özen Kutanis ve**

Aydın Yılmaz, Belediye Hizmet Üretimlerinin Başarısında Dış Kaynaklardan Yaralanma ▪ **GÜNDEM** ▪ Murat Metin Hakkı, Müzakerelere Başlamayı Kabul Eden AB Türkiye'yi İçeri Alacak mı.

11. Bilgi [2005 Kış], 7 (2) ▪ **Muhittin Ataman** ve **Cengizhan Yıldırım**, Madalyonun İki Yüzü: Alttan ve Üstten Küreselleşme ▪ **Burhanettin Duran** ve **İrfan Haşlak**, AB Süreci ve Türk Demokrasisinin Konsolidasyonu ▪ **Kemal İnat**, Türkiye'nin Kıbrıs Politikasının Dönüşümü ▪ **Cengiz Sunay**, 1950'li Yıllarda Göç ve Toplumsal Değişme Olgusunun Türk Siyasal Hayatına Etkileri ▪ **Recep Akay**, Kültürel Kimlik ve Kültürlerarası İletişim ▪ **M. Hulusi Demir** ve **Meltem İnce**, "Is SAP An Urbanization Project.

12. Bilgi [2006 Yaz], 8 (1) ▪ **Atilla Arkan**, İbn Haldun'un Felsefe Anlayışı ve Eleştirisi ▪ **Ali Balcı**, Roland Robertson, Küreselleşme ve Kültür ▪ **Cengiz Dinç**, Islamists, Secularization and Democracy ▪ **Sezin Aydemir**, Seçim Sistemlerinin Siyasal Hayattaki Etkileri ve Türkiye Örneği ▪ **Hatice Sarıaltın** ve **Aydın Yılmaz**, Örgüt Performansının Ölçülmesinde Güncel Yöntemler ▪ **Nihal Sütütemiz**, Hizmet Kalitesinin Boyutsal Analizi: Bankacılık ve Sağlık Sektörüne Yönelik Bir Araştırma ▪ **Ahmet Gülmez**, Adapazarı Büyükşehir Belediyesi Arsa-Fiyat Değişmelerinin İncelenmesi ▪ **DEĞİNİ** ▪ Davut Dursun, Türk Siyasetinde 'Merkez' ve 'Kenar' Eksenleri Arasında Seyreden Değişim Sürecinde Seçimlerin Rolü.

13. Bilgi [2006 Kış], 8 (2) ▪ **Hakan Poyraz**, Yolun Ahlakı ▪ **Keenan Çağan**, Sanat Sosyolojisinin İmkânına ve İnşasına Dair ▪ **Köksal Alver**, Edebiyat ve Kimlik ▪ **Tamer Akan**, Conceptualizing the Transnationalization Trends in Industrial Relations: Towards Open-System Framework ▪ **Tuncay Kardaş**, New Perspectives in Security Studies ▪ **Serkan Bayraktaroğlu** ve **Yasemin Özdemir**, İnsan Kaynakları Bilgi Sistemlerinin İki Yüzü ▪ **DEĞİNİ** ▪ M. Kemal Aydın, Düşüncenin Tarihselliği ve Emperyalizm Üzerine ▪ **ÇEVİRİ** ▪ Şükrü Cicioğlu ve Filiz Cicioğlu, Egemenlik, Bölgesellik ve Finansın Küreselleşmesi, [E. Helleiner (2001), States and Sovereignty, Territorial-

ty and the Globalization of Finance, *in* (eds.) David Smith at all. (2001), States and Sovereignty in the Global Economy, London and New York: California Institute on Global Conflict and Cooperation, pp.138-158].

14. Bilgi [2007 Yaz], 9 (1) ▪ **Armağan Öztürk**, Siyasi Kültür Bağlamında Türkiye’de Devlet - Sivil Toplum İlişkisi: Sendikacılık Örneği ▪ **Serdar Gülener**, Türk Siyaseti’nde Merkez-Çevre İlişkilerinin Seyri ve 27 Mayıs 1960 Darbesi ▪ **Ayça Şimşek**, Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Maliye Politikaları: Latin Amerika Deneyimi ▪ **Serpil Döm**, Türkiye’de Finansal Serbestleşme Uygulamaları Analizi ▪ **Hamza Al**, Denetimde Piyasalaşma Eğilimleri.

15. Bilgi [2007 Kış], 9 (2) ▪ **Sümeyra Alpaslan** ve **Rana Özen Kutanis**, Bilimsel Bilgi Üretiminde Metaforların Rolü: Destek mi, Engel mi ▪ **Ali Ayata** ve **Murat Ercan**, Soğuk Savaş Sonrası Ortaya Çıkan Bölgesel Sorunlar Bağlamında Türkiye-ABD İlişkilerinin Kazandığı Yeni Boyutlar ▪ **Kenan Çağan**, Osmanlı Modernleşmesinde Bir Sapma Olarak ‘Bihruz Bey Sendromu’ ▪ **Mehmet Önal**, Hasan Âli Yücel’in Şiirleri ▪ **DOSYA** (M. Fevzi Bilgin, Fikret Çelik, Sevcan Çimen, Murat Yeşiltaş, Nebi Miş, Lütfi Özcan), Siyasal Liberalizm ▪ **DEĞİNİ** ▪ M. Kemal Aydın, Ekonomik Performans Seçim Sandığına Yansıdı mı.

16. Bilgi [2008 Yaz], 10 (1) ▪ **Ömer Karaoğlu**, Akyiğitzade Musa ve İlm-i İktisat ▪ **Sefer Şener** ve **Cüneyt Kılıç**, Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Yabancı Sermaye ▪ **Hamza Al**, Bitmeyen Senfoni: Türk Siyasal Krizi ▪ **M. Kemal Şan**, Türkiye’de Sosyal Sermaye Kaybının Dini Görünümleri ▪ **Koray Gürpınar** ve **Mehmet Barca**, Türk Mobilya Sektörünün Uluslararası Rekabet Avantajının Yönetici Görüşleri Işığında Değerlendirilmesi.

17. Bilgi [2008 Kış], 10 (2) ▪ **Fatma Ülkü Selçuk**, Sosyal Politika: Tarihsel Zorunluluk Yaklaşımı Yerine Liberalizmle Ortaklaşan Temellerden Alternatif Kuramsal İnşalara ▪ **İlyas Söğütlü**, İki Farklı Epistemoloji İki Farklı Siyaset: Rasyonalist ve Ampirist Siyasetin

Felsefi Temelleri ▪ **Ertan Efegil**, Türkiye’de Enerji Güvenliği ile Dış Ticaretin Dış Politika Oluşum Sürecine Etkileri ▪ **Fatma Yurttas**, Kemalizm ve Demokrasi Üzerine Bir Değerlendirme ▪ **Temel Gürdal** ve **Hakan Yavuz**, AB Ülkelerinde Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Gelişimi: 1995-2007 Dönemi Türkiye’deki Gelişmelerle Karşılaştırmalı Analiz ▪ **Emel Çetinkaya**, “Türkiye’de Gençlerin Kayıt Dışı İstihdamdaki Durumu ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, Kapitalizm Yaşayabilir mi: Yeni Bir Bağlamda Eski Bir Soru, [Tibor Scitovsky (1980), Can Capitalism Survive: An Old Question in a New Setting, The American Economic Review, 1980 May, 70 (2): 1-19].

18. Bilgi [2009 Yaz], 11 (1) ▪ **Kemal İnat**, Birleşme Sonrasında Almanya’nın Dış Politikası: ‘Normalleşme’nin Son Adımları ▪ **Mu-hittin Ataman**, Interdependence and Diversification: A New Framework for Turkish Foreign Policy ▪ **V. Ayhan**, Türkiye-Kuveyt İlişkileri: İşbirliği mi, Çatışma mı ▪ **Mehmet Dalar**, Fransız Karar Vericileri ve Kamuoyu Açısından Türkiye’nin Avrupa Birliği Üyeliği ▪ **Sadık Ünay**, Küresel Bilgi Ekonomisi ve Stratejik Aktivizm: Uluslararası Eğilimler ve Türkiye Tecrübesi ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, Asya ve Latin Amerika’da Yaşanan Finansal Krizler: Sonrası ve Bugün, [G. L. Kaminsky and C. M. Reinhart (1998), Financial Crises in Asia and Latin America: Then and Now, The American Economic Review, 1998 May, 88 (2): 444-448].

19. Bilgi [2009 Kış], 11 (2) ▪ **Bedri Gencer**, Sosyal Devletten Kerim Devlete ▪ **Şükrü Nişancı**, İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım ▪ **Fatih Demir**, Sivil-Asker İlişkilerinde Sivil Kontrol ▪ **Ertan Efegil**, Rationality Question of Turkey’s Central Asia Policy ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, İktisadi Kalkınma Üzerine, [W. A. Lewis (1965), A Review of Economic Development, The American Economic Review, 1965 March, 55 (1/2): 1-16].

20. Bilgi [2010 Yaz], 12 (1) ▪ **M. Kemal Aydın**, Entelektüel Tavrı ya da Kendi İnşa Ettiği Yol Üzerinde Yürümek ▪ **Âdem Sağır** ve

Hasan Öztürk, Sosyal Sermaye Bağlamında Tarihsel Bir Perspektif Kurgusu: Tocqueville ve Amerika’da Demokrasi Üzerine ▪ **Yüksel Bayraktar**, Borç Kıskacında Türkiye Ekonomisine Tarihsel Bir Bakış: Borçlanma Üzerine Çıkarılacak Dersler ▪ **Zeynep Kaplan**, Avrupa Birliği’nde Çevre ve Ticaret Etkileşimi ▪ **Aziz Kutlar**, **Fehmi Bakırcı** ve **Fatih Yüksel**, Malmquist Endekisle Etkinlik Ölçümü: Belediyeler Üzerine Bir Uygulama ▪ **DEĞİNİ** ▪ M. Kemal Aydın, Avrupa Birliği’ne Dair.

21. Bilgi [2010 Kış], 12 (2) ▪ **Z. Abidin Kılınç**, Yurttaşlık Ahlakı Olarak Sosyal Sermaye ▪ **Bünyamin Bezci**, Siyasetleştirilmiş Toplum ya da Halksız Cumhuriyet: Sosyal Demokrasinin CHP Pratiği ▪ **Muhittin Ataman**, **Veysel Ayhan** ve **Mehmet Dalar**, Avrupa’nın Türkiye Algılaması: Türkiye’nin Avrupa Birliği İçin Anlamı ▪ **Süleyman Yaman Koçak** ve **Gülçin Yüksel**, Türk Kamu Yönetiminde Etik ve Kamu Görevlileri Etik Kurulu ▪ **A. Özkiraz** ve **C. Seyfikli**, Liderlik Davranışı ve İş Doymumu: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Hastanesinde Uygulamalı Bir Çalışma.

22. Bilgi [2011 Yaz], 13 (1) ▪ **M. Kemal Aydın** ve **Kıvanç Aydınlar**, ‘Emek-Değer’ Teorisinden ‘Fayda-Değer’ Teorisine ▪ **Nurullah Altun** ve **Hakan Yavuz**, Türkiye’nin Avrupa Birliği Ülkeleri İle Olan Dış Ticaretinin Yapısal, Sektörel ve Ürün Grupları İtibariyle Değerlendirilmesi: 1990-2009 Dönemi ▪ **Fatma Yurttaş Özcan**, Birinci Büyük Millet Meclisi’nde Muhalefet: İkinci Grup ▪ **Nihat Kurt**, Kent Hizmetlerinin Geleceğinde Kentsel Sorumluluklar ve Kent Kültürünün Geliştirilmesi Stratejileri ▪ **Mirsad Karic**, Social Cleavages, Conflict and Accommodation in Bosnian Political History from the Late 19th Century until the 1990s ▪ **Y. Özdemir** ve **R. Ö. Kutanis**, “Kariyer Devreleri ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Eğilimi Arasındaki İlişki: Bir Örnek Olay ▪ **ÇEVİRİ** ▪ Ünsal Ozan Kahraman, Klasik Deflasyon Teorisi, [M. Humphrey (2004), Classical Deflation Theory, Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly, Winter 2004, 90 (1): 11-32].

23. Bilgi [2011 Kış], 13 (2) ▪ DOSYA: Türk Dış Politikası: Süreklilikler, Kopuşlar ve Yeniden İnşa ▪ Introduction: Tuncay Kardaş and Murat Yeşiltaş, The New Turkish Foreign Policy: Towards an Understanding ▪ Murat Yeşiltaş ve Ali Balcı, AK Parti Dönemi Türk Dış Politikası Sözlüğü: Kavramsal Bir Harita ▪ Hasan Basri Yalçın, Türkiye'nin 'Yeni' Dış Politika Eğilim ve Davranışları: Yapısal Realist Bir Okuma ▪ Nathaniel Handy, Turkey's Shifting Relations with its Middle East Neighbors during the Davutoğlu Era: History, Power and Policy ▪ Nabi Al-Tikriti, *Nasihatname-i Durust*: 'Measured Advice' for Turkish Foreign Policy in a Rapidly Changing World ▪ Jana Jabbour, The AKP's Foreign Policy towards the Middle East: Changes within continuity or rupture with past practices ▪ DOSYA DIŞI ▪ Ali İhsan Sarıkoca, Katılımcı Demokraside Başbakanlık İletişim Merkezi (BİMER) Örneği.

24. Bilgi [2012 Yaz], 14 (1) ▪ DOSYA: Türkiye'de İslamcılığın Dönüşümü ▪ Bünyamin Bezci ve Nebi Miş, İslamcılığın Dönüşümünü Tartışmak: İslamcılığın Dört Hali ve Muhafazakârlaşmak ▪ Funda Güven Derin, İslami Özcülüğün Üç Ayrı Görüntüsü: Klasik, Kültürel ve Yeni-Özcüler ▪ Âdem Bölükbaşı, Yeni Çağın Yeni Dinî Formları Karşısında İslâmcılık ▪ K. Solmaz, AK Parti'nin Keşkeci Okumasının İçkin Eleştirisi ▪ Vedat Koçal, 'Çevre'den 'Merkez'e Yönelim Bağlamında Türkiye'de Muhafazakârlığın Dönüşümü: Siyasal İslâmcılıktan Muhafazakâr Demokratlığa AK Parti Örneği ▪ Naomi Ramírez Diaz, The Syrian Muslim Brotherhood: Between the Burden of History and the Prospect of Political Change ▪ DOSYA DIŞI ▪ M. Kemal Aydın ve Özlem Aksoy, Finansal Krizler Üzerine Bir Değerlendirme ▪ Emel Çetinkaya ve Sinem Yıldırım, 'İnsana Yakışır İş' Bağlamında Türkiye İşgücü Piyasasında Kadınların Durumu.

25. Bilgi [2012 Kış], 14 (2) ▪ DOSYA: Romantik Eğilimler ▪ Gisela Imgrund, Where Romanticism was Female ▪ Onur Kabil, Şiirden İdeal Tipe: Romantik Bilim ▪ Fatma Berna Yıldırım, Ro-

mantik Bir Mitos: Dilin Kökeni ▪ **Elif Ergün**, Zorunluluğun Mekân Tutması: Rousseau Örneği ▪ **Mehmet Cevat Yıldırım**, Milliyetçiliğin Romantik Dönemi Üzerine Saptamalar ▪ **DOSYA DIŞI** ▪ **Fuat Sekmen** ve **Ünsal Ozan Kahraman**, Is the Twin Deficits Hypothesis Valid in the case of Turkey ▪ **Hacı Ahmet Köse**, Ortadoğu'da Değişen Dengeler ve Türkiye'nin Konumu.

26. Bilgi [2013 Yaz], 15 (1) ▪ **DOSYA: Kuram ve Pratikte Kamu Politikaları** ▪ **Özer Köseoğlu**, Meslek, Sanat ve Disiplin Olarak Kamu Politikası ▪ **Can Umut Ciner**, Fransa'da Kamu Politikası Analizi Disiplini ve Kamusal Eylem ▪ **S. Kayıkçı**, Türkiye'de Kent- sel Dönüşüm Politikası Analizi ▪ **Lütfi Özcan** ve **Abdülkadir Aksoy**, Tanzimat Dönemi Taşra Politikalarının Cebel-i Lübnan Örneğinde Analizi ▪ **DOSYA DIŞI** ▪ **Hamza Al**, Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Kamu İç Denetim Sistemi: Hayaller ve Gerçekler ▪ **DEĞİNİ** ▪ M. Kemal Aydın, Tarihsel Sorunları Tarihsel Düşmanlıkları Körükleyerek Çözmek.

27. Bilgi [2013 Kış], 15 (2) ▪ **DOSYA: Arap Baharı ve Yeni Ortadoğu** ▪ **Muzaffer Ercan Yılmaz**, After Qaddafi: Building Peace in Libya ▪ **Merve Özen**, Mısır'da Sivil Toplumun Gelişiminde Meslek Birliklerinin Rolü ▪ **Victor A. Vicente**, Viral Voices: Revolutionary Song, Social Media, and Youth Culture in the Arab Spring ▪ **Merve İnce**, The Role of the Military in the Constitution-making Process as a part of Democratic Transition: The Comparative Cases of Turkey and Egypt ▪ **Imad El-Anis** and **Ashraf Hamed**, From Spring to Summer? Revolutionary Change in Tunisia, Egypt and Libya ▪ **Mu- hidin Mulalic**, Fostering of Civil Society by Muslim Women's NGO-s in Bosnia and Herzegovina ▪ **DOSYA DIŞI** ▪ **Mustafa Hatipler**, "Uluslararası Para Fonu'nun Türkiye'nin Duyun-u Umumiye'si Ol(a)mayışının Nedenleri".

28. Bilgi [2014 Yaz], 16 (1) ▪ **Akansel Yalçınkaya**, Bilim Felsefe- sinde Belirlenimcilik Tartışmaları: Eleştirel Gerçekçi Bir Giriş ▪ **Sü- meyra Alpaslan Danışman**, Örgütsel Dil ve Söylemin Dönüşümüne

Dair Bir İnceleme ▪ **Onur Türkölmez**, Dindar Milliyetçiliği Kavramı ve Türkiye’de Dindar Milliyetçiliği ▪ **Köksal Şahin**, Federal Almanya’daki 22 Eylül 2013 Genel Seçimlerinin Siyasi Sonuçlarına Yönelik Türkiye ve AB Eksenli Bir Değerlendirme ▪ **Nilhun Doğan**, Girişimciliğin Etik Boyutu ▪ **Cihan Selek Öz** ve **Enver Bulut**, ‘Düzgün İş’ Bağlamında Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma Koşullarının Değerlendirilmesine Yönelik Bir Alan Araştırması ▪ **ÇEVİRİ** ▪ Mehmet Zeki Ak ve Ünsal Ozan Kahraman, Britanya ve Amerikan Hegemonyasının Karşılaştırılması: Gerileme Çağı Üzerine Bazı Dersler, [David A. Lake (1999), British and American Hegemony Compared: Lessons for the Current Era of Decline, *in International Political Economy*, pp.127-139].

29. Bilgi [2014 Kış], 16 (2) ▪ M. Kemal Aydın ve Özlem Aksoy, ‘Öğrenme’nin ‘Kısa Dönem’ Koşulları Altında Maliyetleri Azaltıcı Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme ▪ **Ekrem Erdoğan** ve **Cihan Durmuşkaya**, Çalışanların Sendikalı Olmama Nedenlerine Yönelik Bir Alan Araştırması ▪ **Hanife Candır** ve **Emel İslamoğlu**, Türkiye’de Kadın Çalışanların Sosyal Haklar Açısından Durumu ▪ **Recep Yıldırğan** ve **Burhanettin Zengin**, Turizm Ürünlerinin Pazarlanmasında Fiziksel Kanıt Stratejileri ▪ **Soner Tauscher**, Cumhuriyet Halk Partisi ve Alman Sosyal Demokrat Partisi’ne Yön Veren Parti Programlarının Karşılaştırmalı Analizi ▪ **Filiz Yaşar**, 18nci Yüzyıl Osmanlısında Ruhban Sınıfına Geçiş Konusunda Sakız Adası’ndan İki Örnek: Papaz Michalis ve Keşiş Genatios.

30. Bilgi [2015 Yaz], 17 (1) ▪ Armağan Öztürk, Türkiye Solu’nda Gezi Olayı Tartışmaları: Tezler, Karşı Tezler ve Sınırlar ▪ **Özcan Tunahan**, 28 Şubat Süreci: ‘Post-Modern Darbe’nin Sosyo-Politik Dinamikleri ve Toplum Desteği ▪ **M. Şükrü Nar**, Jean-Jacques Rousseau’nun Doğal Hukuk Anlayışı Üzerine Antropolojik Bir Değerlendirme ▪ **Abidin Öncel** ve **Mehmet Akar**, 2000 Sonrası Türkiye - Suriye İlişkilerinin Türkiye Dış Ticaretine Yansımaları ▪ **Akın Özdemir**, Çalışan Yoksulluğuna İlişkin Kavramsal Bir Değerlendirme:

Dünyada ve Türkiye’de Çalışan Yoksulluğunun Boyutları ve Mücadele Politikaları.

31. Bilgi [2015 Kış], 17 (2) ▪ **Mehmet Zeki Ak, M. Kemal Aydın** ve **Mustafa Dindar**, Terör ile Büyüme Arasındaki İlişki: Literatür İncelemesi ▪ **Abidin Öncel** ve **Amma Malik**, The Arab Spring and its Impact on the Foreign Trade of Turkey ▪ **İsmail Gündüz**, Global Modernitede Kentlileşme Karşısında Alt Kültür, Dil ve Yerel Kimlik ▪ **Serdar Orhan**, Türkiye’de Engellilerin Bilinç Düzeyi: Engellilere Sunulan İstihdam Hakları Üzerinden Bir Araştırma ▪ **Cihan Selek Öz** ve **Sefa Karagöz**, Avrupa 2020 Hedeflerinin Avrupa İstihdam Stratejisi Çerçevesinde Değerlendirilmesi.

32. Bilgi [2016 Yaz], 18 (1) ▪ **Ömer Karaoğlu**, An Uncompleted at the End of the Nineteenth Century: The Shipping Company of Sakarya River ▪ **Orhan Şimşek**, W. I. Robinson’ın Tezi Üzerinden Küreselleşmeyi Okumak ▪ **Nurgün Kul Parlak**, Avrupa Birliği’nde İş-Yaşam Dengesine Yönelik Uyumlaştırma Politikaları: Ebeveyn İzni ▪ **Fikret Sözbilir** ve **Salih Yeşil**, Bilgi Yönetiminin Rekabetçi Avantaj Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Bir Alan Araştırması ▪ **ÇEVİRİ** ▪ M. Kemal Aydın, İktisadi Kalkınma Sorununun Uluslararası Boyutları, [Ragnar Nurkse (1952), Some International Aspects of the Problem of Economic Development, The American Economic Review, May 1952, 42 (2): 571-583].

33. Bilgi [2016 Kış], 18 (2) ▪ **DOSYA: Ortadoğu** ▪ **Haydar Oruç**, Stratejik Ortaklıktan Radikal Söyleme Evrilen İlişkiler Örneği: 1979 Sonrası İsrail-İran İlişkileri ▪ **Furkan Halit Yolcu**, Iran’s Involvement with Syrian Civil War: Background, Reasons and Alternatives ▪ **Göktaş Sönmez**, The Arab Spring, Dominoes, and Turkey ▪ **Çağatay Özdemir**, Suriye’de İç Savaşın Nedenleri: Otokratik Yönetim mi, Bölgesel ve Küresel Güçler mi ▪ **Muhittin Ataman** ve **Mehmet Öztürk**, Uluslararası Örgütlerin Devlet-İç Çatışmalara Müdahale Edip Etmemesini Belirleyen Faktörler ▪ **DOSYA DIŞI** ▪ **Ahmet Kamacı** ve **Serkan Konya**, Kırılgan Beşli Ülkelerinde Portföy Yatırım-

ları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi ▪ **Nuray Türkoğlu** ve **Beykan Çizel**, Kurumsallaşma ve Rekabet Gücü Üzerine Ampirik Bir Çalışma ▪ **İsmail Hira**, Deleuze ve Guattari’de Özne ve Toplumsallık.

34. Bilgi [2017 Yaz], 19 (1) ▪ **M. Kemal Aydın** ve **E. E. Çakmak**, Sosyal Devletin Temelleri ▪ **M. Zeki Ak**, **Mustafa Dindar** ve **Nurullah Altıntaş**, Türkiye’de Terörizm ile İktisadi Büyüme İlişkinin Nedensellik Analizi ▪ **Mustafa Hatipler**, Postmodernizm, Tüketim, Popüler Kültür ve Medya ▪ **Filiz Cicioğlu** ve **Aşlı Büşra Bayraktar**, Türkiye’nin İran Politikasında Sivil Toplum Kuruluşları: 1990’lara ve 2000’lere Dair Bir Değerlendirme ▪ **Zeynep Kaplan**, Scientific Collaboration of Turkey with the EU Member States: The Case of Nanotechnology ▪ **Aygül Kılınç**, Yerel Ölçekte Siyasal Katılım ve Temsiliyet Açısından Adana Kent Konseyi ▪ **Çağrı Eryılmaz**, Çevre Söylemlerine Göre Çevre Konulu Filmlerin Analizi ▪ **Mehmet Fatih Şekerci**, Hegel’s Master-Slave Dialectic and the Relationship between God and Believer ▪ **Serhat Demirel**, “‘Kendi Olmak’ Fikri Etrafında Bir *Kara Kitap* Okuması.

35. Bilgi [2017 Kış], 19 (2) ▪ **M. Kemal Aydın**, Türkiye Ekonomisi: Bardağın Dolu Tarafına Bakmak ▪ **Mehmet Zeki Ak** ve **Veysel İnal**, Türkiye’de Terör ve Doğrudan Yabancı Yatırım: Saklı Eşbütnleşme ve Asimetrik Nedensellik İlişkisi ▪ **M. Said Ceyhan**, **Ahmet Kamacı** ve **Mehmet Akif Peçe**, Batı Karadeniz Bölgesinin Kalınmasında Filyos Projesi Başat Bir Rol Oynayabilir mi ▪ **Ebru Işık** ve **Havva Serim**, İktisadi ‘Hermeneutik’le ‘Anlamak’ ▪ **Kenan Göçer** ve **Cem Çetin**, İbrahim Fazıl Pelin’in Hayatı ve *İlm-i İktisad Dersleri* Kitabı Üzerine ▪ **Sinem Yıldırımaltı**, **Emel İslamoğlu** ve **Cemal İyem**, “Suriyeli Sığınmacıların Toplumsal Kabul ve Uyum Sürecine İlişkin Bir Araştırma.

36. Bilgi [2018 Yaz], 20 (1) ▪ **M. Kemal Aydın** ve **Sinem Gözde Beşballı**, Türkiye’nin Cari Açık Sorunu Üzerine Bir Değerlendirme ▪ **Ekrem Gül**, **Ahmet Gökçe Akpolat** ve **Recep Kaya**, 2008 Küresel

Finans Krizi Sonrası Türkiye’de Uygulanan Kamu Geliri Politikalarının İstihdam Oranları Üzerine Etkisi ▪ **Şükrü Cicioğlu** ve **Atilla Yıldız**, Kriz Dönemlerinde Reel Ekonomik Göstergelerin Sinyal Yaklaşımı ile Değerlendirilmesi: 1999-2017 Türkiye Örneği ▪ **Şener Aktürk**, Türkiye’de Ulus Devletin Dönüşümü: Çok Kültürcü Açılımın Sebepleri ve Sonuçları ▪ **Erdem Cam** ve **Murat Atan**, Türkiye’de İl Bazında İstihdam Politikalarının Etkinliği ▪ **Cihan Selek Öz** ve **Dilek Nam**, Demografik Değişkenler ve İşle İlgili Geçmişin Güvenli Davranışa Etkisi: Gemi İnşa Sanayinde Bir Alan Araştırması ▪ **Âdem Uğur** ve **Dilek Köseoğlu**, “Belediyelerde İnsan Kaynakları Yönetimine Geçiş ve Karşılaşılan Sorunlar Üzerine Bir Değerlendirme ▪ **Mustafa Çağlar Özdemir** ve **Yunus Yiğit**, İŞKUR İşbaşı Eğitim Programlarının Analizi: Sakarya İli Örneği ▪ **Ayla Akdoğan**, “Why Using One-Sided Violence in Civil Wars? A Theoretical Argumentation Attempt on Strategic Logic.

Yayın Koşulları ve Yazım Kılavuzu

1. Yayınlanmak üzere gönderilen metinlerin **iktisat, siyaset, sosyoloji, tarih ve felsefe** öncelikli olmak üzere genel olarak **sosyal bilimler** alanında [Türkçe veya İngilizce] yapılmış bilimsel ve özgün çalışmalar olması gerekmektedir.

2. Yaptığınız çalışmanın, daha önce **başka bir yerde yayınlanmamış ve yayınlanmak üzere gönderilmemiş** olması gerekmektedir. Metin, *editörler* tarafından yapılan ilk değerlendirmenin ardından, hakem incelemesine sunulmaktadır. Hakem raporlarına göre [gerekliyse düzeltmeler yapıldıktan sonra] *yayın kurulu*, çalışmaların yayınlanıp yayınlanmayacağına karar vermektedir. Bu karar, yazara / yazarlara bilahare bildirilmektedir.

3. Düzeltme gerektiren çalışmaların en geç bir ay içinde düzeltilecek gönderilmeleri gerekmektedir. Geciken çalışmalar derginin bir sonraki sayısında yayınlanmak üzere bekletilir.

4. Yayınlanması uygun görülen veya görülmeyen tüm çalışmalar iade edilmez, yazarına / yazarlarına sadece bilgi verilir. Çalışmalar için yazarına / yazarlarına telif hakkı ödenmez.

5. Bilimsel kongrelere ve sempozyumlara bildiri olarak sunulmuş çalışmalar ve çeviriler yayınlanabilir.

6. Yazar / yazarlar çalışması ile birlikte, unvanını, görev yaptığı kurumu, haberleşme adresini, telefon numarasını ve e-posta adresini bildirmelidir.

7. Çalışma metni, A5 formatında, 1,2 satır aralığı ve *Times New Roman 12* punto fontu [dipnotlarda *Times New Roman 10* punto, kaynakça'da *Times New Roman 11* punto] kullanılarak oluşturulmalıdır. Sayfa biçimlendirmesi şu şekilde olmalıdır:

Üstten 1,75
 Alttan 0,50
 Soldan 1,50
 Sağdan 1,50

8. Atıflar, metin içinde parantez açılarak yapılmalıdır:

..... (Wallerstein, 2000: 195).

Polanyi (2000: 142) ileri sürmektedir.

▪ Atıf yapılan kaynak makale ise sayfa numarası belirtmeye gerek yoktur:

..... (İnsel, 1991)

▪ Aynı bağlamda birden fazla kaynağa atıf yapılmış ise:

..... (Sönmez, 1998: 518; Kazgan, 1997: 122).

▪ Atıf yapılan çalışma iki yazarlı ise:

..... (Weis ve Hobson, 1999: 185)

▪ Atıf yapılan çalışma ikiden fazla yazar tarafından gerçekleştirilmiş ise:

..... (Amin ve diğerleri, 1994: 272).

9. Atıf yapılan bütün çalışmalar, metnin sonunda *Kaynakça* başlığı altında *alfabetik sıraya göre* dizilmelidir.

▪ Kitap için:

Âmin, Samir ve diğerleri (1994), **Düşük Yoğunluklu Demokrasi: Yeni Dünya Düzeni ve Politik Güçler** [Çeviri: Ahmet Fethi], İstanbul: Alan Yayıncılık.

Kazgan, Gülten (1997), **Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen**, İstanbul: Altın Kitaplar.

Sönmez, Sinan (1998), **Dünya Ekonomisinde Dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye**, Ankara: İmge.

Wallerstein, Immanuel (2000), *Bildiğimiz Dünyanın Sonu* [Çeviri: Tunçay Birkan], İstanbul: Metis.

Weis L. ve J. M. Hobson (1999), *Devletler ve Ekonomik Kalkınma: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz* [Çeviri: Kıvanç Dündar], Ankara: Dost.

▪ Derleme / edite edilmiş bir kitaptaki makale ya da bölüm için:

Archer, M. (1990), “Human Agency and Social Structure: A Critique of Giddens”, in [(eds.) D. Held and J. B. Thompson (1990), *Social Theory of Modern Societies: Anthony Giddens and his Critiques*, Cambridge: Cambridge University Press], pp.73-84.

Öniş, Ziya (2003), “Neo-liberal Küreselleşmenin Sınırları: Türkiye Açısından Arjantin Krizi ve IMF’ye Karşılaştırmalı Bir Bakış” [(der.) A. H. Köse ve diğerleri (2003), *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar*, İstanbul: İletişim] içinde: 505-532.

▪ Dergideki bir makale için:

İnsel, Ahmet (1991), “Siyasal Süreç Olarak İktisadi Kalkınma”, *Birikim* (Ocak 1991), 21: 12-23.

Yılcı, Veli ve Şeref Bozoklu (2014), “Türk Sermaye Piyasasında Fiyat ve İşlem Hacmi İlişkisi: Zamanla Değişen Asimetrik Nedensellik Analizi”, *Ege Akademik Bakış*, 14 (2): 211-220.

▪ Yayımlanmamış tezler için:

Yumuşak, İbrahim (2000), *Beşeri Sermaye Teorisi ve Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.

10. Çalışmanın *özet*’i ve *anahtar kelimeler*’i, İngilizce ve Türkçe olarak, ayrı ayrı yazılmalıdır.

11. Dipnot bilgileri, metin içinde numara sırasıyla verilmelidir.

12. Yazı 20-25 sayfayı geçmemelidir.